

Š T Ú D I E

SOCIÁLNE DOPADY CHOLEROVÝCH EPIDÉMII V UHORSKU V 19. STOROČÍ¹

PETER Š O L T Ě S

ŠOLTĚS, Peter. The Social Impacts of Cholera Epidemics in 19th Century Kingdom of Hungary. *Historický časopis*, 2024, 72, 3, pp. 411-458, Bratislava.

Cholera epidemics in the 19th century represent an important yet neglected chapter in the social history of Slovakia. This study aims to examine society's responses to the threat of the previously unknown infectious disease, the evolution of opinions on its causative agent, methods of treatment, anti-epidemic measures, the extent of their acceptance, and the changing authority of doctors and sanitary workers over the course of five major cholera epidemics. In the Kingdom of Hungary, only the first wave of the epidemic in 1831/32 led to significant social radicalization, which, however, escalated into violent actions only in certain areas. During the second cholera epidemic (1848/49), social tension was vented through the ongoing revolution and military conflict, in which both sides used cholera as a tool of propaganda, accusing each other of deliberately introducing it. The subsequent waves of cholera epidemics (1854/55, 1866, 1872/73) did not lead to significant radicalization. This was a result of preventive measures, the bureaucratization of the administrative apparatus during the period of neo-absolutism, and the continued medicalization of society.

The authority of medical and sanitary personnel was significantly undermined by the rivalry between two dominant theories regarding the etiology and transmission of cholera – those of the miasmatisms and contagionists – as well as by therapeutic anarchy. Until the 1880s, the precise causative agent of cholera remained unidentified, and its mode of transmission was not clearly understood, which allowed a multitude of theories on the disease's origin, spread, prevention, and treatment to persist within medical practice. The notion that poor sanitary conditions, overcrowded housing, and contaminated water were the primary culprits gained traction in the Kingdom of Hungary during the third (1855/56) and, conclusively, the fourth wave (1866) of the cholera epidemic. Despite the relatively low level of urbanization, both professional and public discourse increasingly favoured modern and rational approaches and interventions. The state's resources, enhanced by reforms in state and public

1 Štúdiá vznikla v rámci projektu VEGA č. 1/0397/21 *Epidémie a protiepidemiologické opatrenia na území Slovenska v dlhom 19. storočí*.

administration as well as the educational system from the 1850s onward, were more effective and had a greater impact on the population. However, the medicalization of society proceeded slowly in the predominantly rural society, a fact reflected in the high rates of infection and mortality during the last major cholera epidemic.

Keywords: Cholera. Epidemics. Kingdom of Hungary. 19th Century. Social Radicalization.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2024.72.3.2>

„Vždy, keď [cholera] ohrozovala európske krajiny, vyvolala obavy v spoločnosti. Kdekoľvek sa objavila, testovala efektívnosť a odolnosť miestnych administratívnych štruktúr. Neomylné odhalila politické, sociálne a morálne nedostatky. Podnecovala klebety, podozrenia a niekedy aj násilné sociálne konflikty. Inšpirovala nielen kázne, ale aj romány a umelecké diela. Zo všetkých týchto dôvodov je štúdium histórie cholery v devätnástom storočí niečím oveľa viac ako len cvičením v lekárskej epidemiológii, aj keď sú také cvičenia fascinujúce; ide o dôležité a zanedbávané kapitoly sociálnych dejín.“²

Cholera je typickou chorobou 19. storočia. Už jej prvé rozšírenie z pôvodnej oblasti výskytu v povodí rieky Ganga v roku 1817 má priamy súvis s koloniálnymi vojnami, ktoré v Ázii viedla Veľká Británia. Jej opakujúce sa vlny pustošiacie starý kontinent boli poháňané masívnym presunom armád vyvolaným zápasom veľmocí o dominanciu v Európe. S budovaním siete železníc sa nezrýchľila len preprava tovarov, ale aj priestorová mobilita ľudí. Po koľajniciach sa omnoho rýchlejšie presúvali civili, vojaci, ale i epidémie. Od polovice 19. storočia sa zrýchľil i prenos informácií a prostredníctvom tlače, pamfletov, brožúr a telegrafu na desaťročia ovládol mysle ľudí strach z ázijskej úplavice a ovplyvňoval verejnú mienku.

Prvá epidémia cholery v roku 1831 vyvolala v uhorskej spoločnosti obrovský šok. Po opätovnom rozšírení cholery v roku 1836, definitívne však po druhej vlne cholery v rokoch 1848/9 sa občania habsburskej monarchie rovnako ako obyvatelia ostatnej Európy museli vyrovnáť so znepokojujúcim poznaním, že „ázijská úplavica“ nebola len dočasným epidemickým šokom, ale predstavuje globálnu hrozbu dlhodobo ovplyvňujúcu kvalitu ich životov.³ Oficiálny výklad rozšírenia cholery na územie monarchie vychádzal z náboženských kategórií trestu za hriechy či „varovného prsta“. Wilhelm Zoczek, kazateľ v metropolit-

2 BRIGGS. Cholera and Society in the nineteenth Century. In *Past and Present*, 1961, č. 19, s. 76.

3 OSTERHAMMEL. *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München 2010, s. 283, 289.

nom kostole sv. Štefana vo Viedni, už 24. júla 1831, teda ešte pred prepuknutím epidémie v hlavnom meste, ponúkol odpovede na dve zásadné otázky: „čo je pre kresťana cholera morbus?“ a „ako sa má zoči-voči nej správať?“ V hroziacom nebezpečenstve mal kresťan vidieť „trest, spravodlivý trest za mnohé a rôzne porušenia Božích zákonov“.⁴ Odpoveďou na druhú otázku bolo pokánie, odvrátenie sa od zlej cesty a úprimné úsilie o obnovenie zbožnosti. Presvedčenie, že neznáma choroba je niečo nadpozemské, potvrdzovali aj jej symptómy. Zvracanie, silná neovládateľná hnačka, bolestivé svalové kŕče, rýchla dehydratácia spôsobujúca zmodranie, deformácia celého tela a najmä tváre desili okolie a v priebehu niekoľkých hodín choroba končila agóniou a smrťou.

Z dostupných prameňov sa nedá určiť, aká veľká časť uhorskej spoločnosti sa stotožňovala s náboženskou interpretáciou príchodu novodobého moru. Vieme však, že to bol dominantný naratív rozširovaný cirkevnými i civilnými autoritami. Panovník po správach o preniknutí cholery do Uhorska adresoval biskupom na celom území monarchie list, v ktorom vyzval kňazov na slúženie všeobecných pobožností, organizovanie hodín modlitieb a dni pokánia, v rámci ktorých bola včlenená modlitbová formula za odvrátenie cholery nariadená panovníkom.⁵ Autori mravoučnej literatúry využívali všadeprítomné obavy z cholery na zvýšenie záujmu o svoje diela. Pavol Klobusiczky v roku 1829 vydal mravoučný spis *Najušľachtilejšie pravdy prirodzeného náboženstva*, v ktorom vyzýval pestovať kresťanské cnosti ako miernosť, veselá myseľ či sebaovládanie. Ďalšiu príručku, v ktorej ponúkal pre vzdelané vrstvy spoločnosti návod, ako sa pri dobrom zdraví dožiť vysokého veku, vydal v roku 1831 a dal jej názov *Morálny lekár pre cholera*.⁶

Aj v Uhorsku, tvoriacom jednu z provincií habsburskej monarchii geograficky uzavretú v strednej Európe, sa objavili vysvetlenia zavlečenia cholery ako drastického, ale očakávaného alebo aspoň tušeného dôsledku prebiehajúcej globalizácie. Evanjelický kňaz zo Šoprone Leopold Petz (1794 – 1840) v kázni, ktorú predniesol 21. augusta 1831 pri príležitosti kajúcej bohoslužby za odvrátenie epidémie a neskôr ju vydal tlačou, považoval cholera za odvrátenú stránku prehlbujúcich sa kontaktov s odľahlými kútmi a národmi sveta. Ľudstvo podľa neho užívalo len výhody obchodu, výmeny tovarov, šírenia humanity a vzdelanosti.

„Zrazu sa rozšírila pochmúrna zvesť a čoskoro sa potvrdila ako strašná pravda, že by sme mali pocítiť nielen výhody, ale aj nevýhody tohto

4 ZOCZEK. *Der Christ zur Zeit der drohenden Gefahr einer verderblichen Seuche (Cholera morbus)*. Wien 1831, s. 5-6, 11.

5 PROMITZER. Vorwegnahme und Ernstfall: Emotionale Regime in den Jahren der zweiten Cholerapandemie am Beispiel Kärntens. In DIETRICH-DAUM; HILBER a WATZKA, eds. *Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin. 22. Schwerpunkt: Epidemie und Emotion*. Leipzig 2023, s. 75-76.

6 KLOBUSITZKY. *Der moralische Arzt für die Cholera*. Pesth 1831.

*spojenia s najvzdialenejšími národmi zeme; že škodlivá choroba čoskoro premení našu vlasť na veľký dom smútku.*⁷

Územie Uhorska zasiahlo v pomerne krátkom období 42 rokov päť vln epidémie cholery v rokoch 1831/2, 1848/9, 1854/5, 1866/7 a 1872/3.⁸ Pri poslednej epidémii cholery stále žilo mnoho ľudí, ktorí v detskom alebo mladom veku získali jej prvú vlnu v roku 1831. Za ten čas sa v Uhorsku štyrikrát zmenil politický režim. Metternichovský absolutizmus zmietla revolúcia meruôsmych rokov. Po porážke Uhorskej revolučnej vlády bol na desať rokov nastolený neoabsolutistický režim so silnou centralizáciou a byrokratizáciou štátnej a verejnej správy. Šesťdesiate roky boli obdobím hľadania obojstranne prijateľného kompromisu, ku ktorému sa panovník odhodlal až po porážke vo vojne s Pruskom a mal podobu rakúsko-uhorského vyrovnania. Rok 1873 bol nielen rokom „prasku“ na Viedenskej burze a následnej hospodárskej krízy, ale aj rokom poslednej, čo do počtu nakazených a obetí najväčšej cholerovej epidémie v Uhorsku. Jednotlivé vlny cholerovej epidémie sa líšili čo do veľkosti zasiahnutého územia, doby jej trvania, najviac postihnutých oblastí či miery smrtnosti. Niektoré mestá i celé regióny cholera viackrát obišla. Napríklad stredoslovenským bankským mestám Kremnici, Novej Bani, Pukancu a Banskej Štiavnici sa vďaka podniknutým sanitárnym opatreniam, ako i vďaka ich polohe mimo hlavných obchodných trás podarilo zamedziť preniknutiu nákazy alebo ju utlmili už v jej počiatkoch.⁹

-
- 7 Kázeň v tom istom roku vyšla tlačou. PETZ. *Predigt bey Gelegenheit der wegen der Cholera veranstalteten Bußandacht gehalten im Ev. Bethause Augsb. Conf. in Oedenburg am 21. August 1831*. Oedenburg 1831, s. 4.
- 8 Z globálneho hľadiska bolo v 19. storočí päť cholerových pandémieí a dve v 20. storočí. Prvá zasiahla len Áziu a Afriku v rokoch 1817 – 1824. Druhá (1827 – 1835) sa do Európy rozšírila v rokoch 1831 – 1832, odtiaľ prenikla do severnej a strednej Amerika a severnej Afriky. Väčšina európskych historikov trvanie pandémie datuje až do roku 1836, resp. 1837, keď cholera ako poslednú oblasť postihla Bavorsko a susedné rakúske provincie. Tretia pandemická vlna trvala najdlhšie a zasiahla takmer celý svet. Začala sa šíriť, ako inak, z Bengálska v roku 1839. Po zanesení do európskeho Ruska v lete 1847 sa v roku 1848 rozšírila po celom starom kontinente a odtiaľ prenikla do severnej Ameriky. V Európe sa opätovne rozšírila počas krymskej vojny v dôsledku masových presunov vojsk. Štvrtá pandémia (1863 – 1875) sa rozšírila z Bengálska v roku 1863, zo západnej Ázie v polovici 60. rokov prenikla do Stredomoria a do Veľkej Británie, z Holandska a Nemecka sa počas prusko-rakúskej vojny šírila ďalej na východ až do Ruska, aby sa po pár rokoch z východu opäť rozšírila do strednej Európy. Piata v rokoch 1881 – 1896 najviac postihla prístavné oblasti západnej a južnej Európy (Neapol, Marseille, Hamburg) a v roku 1893 prenikla do Ruska. Pozri HAYS. *Epidemics and Pandemics. Their impact on Human History*. Santa Barbara 2005; POCZKA. *Die Regierung der Gesundheit Fragmente einer Genealogie liberaler Gouvernementalität*. Bielefeld 2017, s. 218.
- 9 GOLIAN. Spôsoby a výsledky evidovania obetí prvej cholerovej epidémie v hornouhorských slobodných kráľovských a bankských mestách. In *Historické štúdie*, 2023, roč. 57, s. 46.

Okrem piatich veľkých epidemických vln v Uhorsku prepuklo i niekoľko menších, lokálne obmedzených epidémií cholery. V lete a na jeseň roku 1836 sa cholera rozšírila zo západnej Európy do Rakúskeho cisárstva. Hoci najviac postihla predlitavskú časť monarchie, Benátsko, Lombardsko, Viedeň a okolie, Korutánsko, Štajersko a Moravu, rozšírila sa i do niektorých oblastí Uhorska.¹⁰ Na odlíšenie od „veľkej cholery“ sa pre ňu v predmarcovom období zaužívalo pomenovanie „malá cholera“. Toto označenie z dnešného pohľadu vyznieva nepatrične, veď len v Uhorsku sa vtedy nakazilo 74-tisíc ľudí a 43-tisíc chorobe podľahlo.¹¹ Aj v roku 1850 sa na niektorých miestach v Uhorsku objavili lokálne epidémie, ktoré sa sem rozšírili zo západných provincií, predovšetkým z Moravy a dolného Rakúska, kde cez zimu cholera na krátky čas ustúpila, no na jar opäť udrela veľkou silou. Okrem súmestia Pešť a Budín boli najviac zasiahnuté oblasti na hranici s Rakúskom, z hornouhorských miest najmä Piešťany, Nitra, Nové Mesto nad Váhom.¹² Po poslednej cholerovej vlne v rokoch 1872/3 sa v Uhorsku opäť vyskytla cholera v rokoch 1886, 1893, 1909. Zavedením včasných sanitárnych intervencií sa však podarilo zamedziť jej rozšíreniu na väčšinu územia. Počet obetí počas nich výraznejšie nezasiahol do populácii jednotlivých miest a obcí. Najmä zásluhou karanténnych opatrení a úradmi nariadovanej a kontrolovanej dezinfekcie sa jej hrozivú silu podarilo v podmienkach rakúsko-uhorskej monarchie otužiť a ohniská izolovať.

Intenzita „epidemického šoku“ bola pochopiteľne najväčšia pri prvej vlne cholery v roku 1831. Prepuknutie cholery no ešte viac opatrenia proti jej rozšíreniu vyvolali nepokoje a krvavé vzbury, ktoré vypukli v Pešti a Budíne, ale najviac prekvapili a vydesili ľudové revolty v severovýchodných stoliciach Uhorska. Aj preto sa už od polovice 19. storočia „veľká cholera“ hlboko zapísala do kolektívnej pamäti a historického vedomia.

Už počas prvej epidémie sa v celej monarchii zaviedla prax pravidelného zasielania výkazov o počte nakazených, vyliečených, zomrelých a „liečených“. Štatistiky obetí cholery za stolice a privilegované mestá boli známe prakticky hneď po doznení epidémie.¹³ Uvádžalo sa v nich pol milióna nakazených a 240-tisíc mŕtvych, no objavovali sa i mierne vyššie čísla. Údaje o počte obetí cholery sa bežne uvádzali v publicistickom diskurze. V roku 1846, keď krajine hrozil

10 DRASCHE. *Die epidemische Cholera. Eine monographische Arbeit.* Wien 1860, s. 36-38.

11 BÁLINT. *Kolerajárványok Csanád vármegyében.* Adatok Csanád Vármegyé Egészségügyének történetéhez. I. köt. Makó 1928, s.12.

12 DRASCHE, *Die epidemische Cholera*, s. 60-70.

13 Na základe sumárnych evidencií Miestodržiteľská rada zverejnila už 4. septembra 1832 celokrajinský sumár infikovaných choleroou a zomrelých na túto chorobu. Ten uvádzal, že v 5008 lokalitách Uhorska v období od 13. júna 1831 do 14. februára 1832 bolo celkovo nakazených 536 517 ľudí, z nich sa vyliečilo 298 876 a 237 641 na cholerou zomrelo. LINZBAUER. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae.* Tomus III., Sectio IV. Budae 1861, s. 489-490.

hladomor, vyšiel v *Slovenských národných novinách* článok propagujúci zakladanie obecných sýpok. Spomienka na cholerový rok 1831 vyvolávala v pamäti ľudí hrôzu a strach, ktoré autor článku prepojil s ďalšou permanentnou hrozbou, hladomorom. „Z každej dolini valiu sa hrozni strach, anjel zhubca, za starodávna ,čjerni mor' teraz cholera (východňja úplavica) rečení ... v našej milej vlasti Uhorskej podľa úradných správ ten veľki počet obivatelou 274.000 cez jedno leto usmrtiv.“¹⁴

Aj pri ďalších epidémiách cholery sa vďaka výkazom zasielaným centrálnym úradom rýchlo dostávali na verejnosť údaje o obetiach nákazy. Čiastkové výkazy za jednotlivé korunné krajiny boli pravidelne uverejňované v úradných novinách vychádzajúcich vo všetkých krajinských jazykoch, odkiaľ ich preberala ostatná tlač. Výnimkou bola epidémia v nepokojných revolučných rokoch 1848/9, počas ktorej sa cholerová evidencia nevedla dôsledne a administratívny aparát sa v dôsledku pohybu armád dvakrát vymenil. Cholerová epidémia bola v kolektívnej pamäti na roky 1848/9 vytlačená revolúciou a občianskou vojnou. To do veľkej miery súviselo s tým, že počty zomrelých na cholery ako ani vojnových obetí neboli známe a úradne sa ani nezisťovali. Súčasný odhad sa pohybuje od 100 – 120-tisíc¹⁵ až do 200 – 250-tisíc úmrtí následkom cholery.¹⁶ Epidémiu cholery z rokov 1854/5 štatisticky i medicínsky podrobne spracoval vo svojej monografii Anton Drasche už v roku 1860. Podľa jeho zistení na ňu v Uhorskom kráľovstve ochorelo 186 920 a zomrelo 76 614 ľudí.¹⁷ Najviac nakazených a zomrelých bolo v podhorských oblastiach, najmä v Oravskej, Liptovskej, Zvolenskej a Spišskej župe, kde sa ňou nakazilo tri až päť percent obyvateľstva. Aj výkazy zomrelých počas cholerovej epidémie v roku 1866 boli štatisticky spracované a publikované za krátky čas. Už o tri roky neskôr ich zverejnila c. k. Centrálna štatistická komisia. Nerovnomerné priestorové rozšírenie nákazy a počet obetí v jednotlivých oblastiach potvrdili jednoznačný súvis zavlečenia choroby s presunom armád a dislokáciou vojsk. Z celkového počtu 153 795 nakazených zomrelo 69 628, pričom najviac postihnutými oblasťami boli Hajdúcky dištrikt, mesto Skalica, Prešporská, Trenčianska, Nitrianska a Komárňanská župa. Všetko to boli tie časti krajiny, ktoré obsadila pruská armáda alebo v nich sídlili veľké vojenské posádky.¹⁸ V Skalici, meste s 6800 obyvateľmi, od 15. októbra

14 KLONKAY. Povzbuďeňa k založeniu obecných zbožných sipárni jako istjeho prostrjedku k odvráčeňu hladu od chudobních poddaních v čas něurodi a drahoti. In *Orol Tatranský*, roč. 1, č. 24, 17. marca 1846, s. 191.

15 MÁDAI. “Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarországon dél-dunántúli régiójában a XIX. Században.” In *Demográfia*, 1990, roč. 33, č. 1–2, s. 71

16 FAZEKAS. “Egy ‘elfelejtett’ pandémiáról. Az 1848–49. évi kolerajárvány és a szabadságharc.” In FAZEKAS, ed. *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Miskolc 1996, s. 307.

17 DRASCHE, *Die epidemische Cholera*, s. 104–105.

18 Todesfälle durch Epidemie nim Jahre 1866. In *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statis-*

ochorelo na cholera 870 ľudí (takmer 13 percent) a zomrelo 473 (7 percent). V neďalekých malokarpatských vinárskych mestách boli prvé prípady cholery potvrdené až v novembri. Do Modry bola zavlečená 15. a do Pezinka až 27. novembra. V zhruba päťtisícových mestách sa cholera nakazilo a zomrelo rádovo desaťkrát menej ľudí ako v porovnateľne veľkej Skalici.¹⁹

Epidémia cholery v rokoch 1872/3 bola poslednou, ktorá v Uhorsku spôsobila demografickú krízu a na dlhý čas ovplyvnila i ekonomický vývoj krajiny.²⁰ Cholera prenikla do Uhorska už na jeseň 1872 a podľa oficiálnych zdrojov doznala v januári 1874. Hladomor a epidémia malárie, ktoré sprevádzali cholera, sťažovali presné určenie počtu úmrtí. Oficiálne štatistiky uvádzajú, že na cholera ochorelo 450-tisíc ľudí a zomrelo 189-tisíc osôb.²¹ Historickí demografi odhadujú vyššie čísla pohybujúce sa medzi 290 000 až 450 000 obetí. Počet obyvateľov Uhorska sa vrátil na úroveň pred touto choleroú epidémiou až o šesť rokov neskôr.²² Do kolektívnej pamäti sa choleroú sedemdesiaty tretí rok hlboko vryl aj z iných dôvodov. Choleroú epidémia nebola jedinou krízovou udalosťou, s ktorou boli ľudia i štátna byrokracia konfrontovaní. Zavlečeniu cholery do nových oblastí sa sanitárne úrady snažili zabrániť zavádzaním karantén a kontroly pohybu obyvateľstva. Štát po viac ako 40 rokoch opäť pristúpil k zábranným opatreniam, ktoré však ešte viac zhoršili ekonomickú situáciu ľudí v mestách i na vidieku. Ešte roky po odznení epidémie ostávala na ňu spomienka v podobe nedoplatkov na daniach, neodvedených verejných prác a iných dlhov, ktoré úradníci i súkromní veritelia dôsledne evidovali a vymáhali.²³

Prvá konfrontácia s choleroú

Roku 1831 Rakúske cisárstvo presadzovalo na celom svojom území jednotný prístup vychádzajúci z predpokladu, že cholera sa šíri priamo z človeka na človeka alebo prostredníctvom infikovaných predmetov. Kontagionistická teó-

tik. Herausgegeben von der K. K. statistischen Central-Commission. Fünfzehnter Jahrgang, III. Heft. Wien 1869, s. 83, 90-94.

- 19 Pezinok mal 4800 obyvateľov, na cholera ochorelo 68, zomrelo 28. Modra mala 4900 obyvateľov, cholera sa nakazilo 72, zomrelo 39. Pozri: Todesfälle durch Epidemie nim Jahre 1866, s. 93.
- 20 ŠPROCHA a TIŠLIAR. Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí. Náčrt demografických trendov. In KOVÁČ; KOWALSKÁ a ŠOLTÉS et al. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava 2015, s. 78-80.
- 21 SOMOGYI. Az 1872–1873 évi kolerajárány orvos- és kultúrtörténeti vonatkozásai. In *Fons*, 2015, roč. 22, č. 3, s. 363.
- 22 MÁDAI. *Az utolsó nagy kolerajárány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873)*. Budapest 1983, s. 54-57.
- 23 DERFIŇÁK. Choleroú epidémia na severovýchode Uhorska v rokoch 1872 – 1873. In *Annales historici Presoviensis*, 2016, roč. 16, č. 2, s. 138-140.

ria vzniku a šírenia cholery prevážila vo väčšine európskych krajín, od Ruska, Pruska až po Španielsko. Na boj s dovtedy nepoznanou chorobou boli nasadené overené nástroje, ktoré sa až do 18. storočia využívali na obranu proti moru: uzavretie hraníc, vojenské kordóny, karanténne stanice. Bola zriadená osobitná dvorská komisia koordinujúca proticholerové opatrenia a do ohrozených oblastí štát vyslal komisárov, aby usmerňovali sanitárne opatrenia – preventívne rozdelenie liekov, vytváranie provizórnych špitálov, dezinfekciu vodných zdrojov a pod. Niektoré z nich vyvolávali pochybnosti o ich skutočných zámeroch, šíрили nedôveru a viedli k vzniku rôznych fám a dezinformácií. Miera akceptácie a rešpektovania sanitárnych príkazov, najmä tých nevyskúšaných, bola medzi bežným obyvateľstvom nízka. Do veľkej miery závisela od vplyvu, dôveryhodnosti lokálnych autorít. Na viacerých miestach boli preventívne sanitárne opatrenia rozbuškou ľudových nepokojov a násilností, na ktorých sa nepodielali len pauperizované a negramotné skupiny obyvateľstva. Univerzitní študenti v Pešti sa vzbúrili, lebo pre uzavretie mosta z Pešti do Budína sa po zrušení akademického roka nevedeli vrátiť k svojim rodinám a boli „uväznení“ v nakazenom meste. Aj medzi strojcami nepokojov na Zemplíne a Above bol značný počet na tú dobu vzdelaných zemanov, pre ktorých však cholera a travičská legenda boli len zámienkou pre pripravovanú sociálne motivovanú revoltu.²⁴

Po skúsenostiach z Ruska a Haliče dvorská sanitárna komisia nariadila zriadiť na vopred určených miestach potrebný počet choleroých špitálov, vo vidieckych podmienkach skôr provizórnych ošetrovní, kde by sa sústreďovali a ošetrovali nakazení a domov vyčlenených pre rekonvalescentov.²⁵ Stoličné úrady vykonaním nariadenia poverili úradníkov jednotlivých slúžnovských okresov, ktorí od richtárov obcí a miest okrem určenia miesta provizórneho špitála požiadali aj o zoznam osôb určených na ošetrovanie chorých. Vzhľadom k rizikovej povahe tejto služby úradníci otvorene odporúčali vybrať nemajetné osoby, ktoré sú odkázané na pomoc a predstavujú „záťaž“. Niektoré obce na zoznam pripísali i ľudí narúšajúcich poriadok a pokoj v obci. Richtár a prisažní obce Bystrička odpovedali 13. júla 1831 na list stoličnej vrchnosti: „*Podle milostiweg Determinantii slawnej wrchnosti stolicnej nasledujcich welice bidnich lidj nižeg podepsana obce ponižene reprezentuje:*“²⁶ Zoznam obsahuje osemnásť mužov a žien, s uvedením počtu osôb žijúcich s nimi v jednej domácnosti alebo na nich závislých. Ako dočasné špitály vyčlenili neobývané domy na okrajoch obcí, ak také

24 RAPANT. *Sedliacke povstanie na východnom Slovensku roku 1831. Diel prvý – Dejiny*. Bratislava 1953, s. 27-28.

25 HAMMER-LUZA. „Verdächtige Krankheits- und Todesfälle“. Die Cholera 1831/32 in der Steiermark. In DIETRICH-DAUM; HILBER a Watzka, eds. *Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin. 22. Schwerpunkt: Epidemie und Emotion*. Leipzig 2023, s. 50.

26 Štátny archív v Žiline, pobočka Bytča (ďalej ŠA ZA PoBy) Turčianska župa, písomnosti permanentných deputácií, 1831, kartón 541, inv. č. 806, fasc. I, folio 56.

neboli, tak pastierne alebo iné hospodárske stavby v užívaní obce. Richtár obce Košťany listom hlásil splnenie príkazu: „*dom ten kteri má biti pred tych chorjch ludi je wikonanj pri moste a syce pri Turcy, wssak nech nás Pán Bůh od tohto ostriha, žebi nám nebil potrebnj. Ludga pak, kterj by tjchže chorich opatruwali, gsau tjto pritomnj, a nedaleko od tohože domu nezdálenj. Ti pak, kterj gsau wo welikeg nauzy postawenj gsau nasledugjcy*“. Nasledovali mená piatich žobrákov a žobráčok, sedem vdov, jedna slobodná žena, dvaja želiari a piati „*wo welikeg nauzy postawenj*“ gazdovia.²⁷ V obci Svätý Peter richtár a boženíci zaslali zoznam trinástich ľudí. Aj v ňom boli zastúpení žobráci (dvaja) a vdovy (tri vdovy a jeden vdovec), teda všetko osoby stojace v hierarchii dedinskej komunity na najnižšom stupni. Neúroda z predchádzajúceho roku spôsobila, že nedostatok potravín zasiahol aj niektoré sedliacke rodiny, ktoré sa tiež ocitli na zozname. Dojímavo sú opísané žalostné pomery rodiny Paula Lanyho: „*Nemagice žadne wižiweni ani čimbi mohel zaplatiti, dussi gest 5, kterich Rodičow Ditky temer od sameg jari na zeline chowane gsu a w Krdlach po poli widane boli*.“²⁸

Ešte horšie predtuchy než prípravy špitálov a výber najvhodnejších ošetrovateľov vzbudzovali pokyny na zriadenie masových hrobov. Po skúsenostiach z priebehu cholery v Rusku a v rakúskej Haliči a na základe údajov o priemernej cholerovej úmrtnosti robili poverení úradníci prepočty približného počtu obetí. Poddaní v tom videli dôkaz, že sa ich páni chystajú otráviť, v čom ich ešte viac utvrdila skutočnosť, že cholera takmer všade prepukla až po zavedení sanitárnych opatrení.²⁹

Štát podnikal i ďalšie kroky na zvládnutie prichádzajúcej krízy. Na území celej monarchie dostali municipálne úrady za úlohu zabezpečiť čo možno najviac lekárov, chirurgov a lekárnikov. Sanitárny personál bol nenahraditeľný nielen pri liečbe, distribúcii liekov a dezinfekčných látok, ale i pri informovaní centrálnych úradov o šírení choroby. Po preniknutí epidémie mal viesť presnú evidenciu o počte nakazených a obetí. Inštrukcie pre sanitárne úrady a pre karanténne stanice boli vydané už v novembri 1830, teda trištvrte roka pred preniknutím cholery. Popisovali príznaky choroby, jej priebeh, spôsoby ošetrovania nakazených a odporúčania ohľadne prevencie.³⁰ Pokyny zostavili najväčšie lekárske autority

27 ŠA ZA PoBy, Turčianska župa, písomnosti permanentných deputácií, 1831, kartón 541, inv. č. 806, fasc. I, folio 57.

28 ŠA ZA PoBy, Turčianska župa, písomnosti permanentných deputácií, 1831, kartón 541, inv. č. 806, fasc. I, folio 146.

29 TILKOVSKY. Adelige Opposition und Bauernaufstand in Ungarn und der Wiener Hof 1831–1832. In GLATZ a MELVILLE, eds. *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918*. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte, Beiheft 15, Wiesbaden 1987, s. 29-30.

30 *Instruction für die Sanitäts-Behörden, und für das bei den Contumaz-Anstalten verwendete Personale, zum Behufe die k. k. Oesterreichischen Staaten vor dem Einbruche der im kaiser-*

a boli pre čo najľahšiu dostupnosť vo veľkých nákladoch vydávané v erárnych, ako i privátnych tlačiarňach.³¹

Po správach o vypuknutí cholery v Rusku bola do postihnutých oblastí vyslaná lekárska expedícia, ktorá mala o novej chorobe získať čo najviac poznatkov. Tvorili ju Anton Zhuber, operatér a sekundár vo viedenskej všeobecnej nemocnici, Franz Spausta, sekundár v provinciálnej väzenskej nemocnici a Paul Olexich (Pavol Olexik), rodák z Klinu na Orave, sekundár vo všeobecnej nemocnici vo Viedni. V súčinnosti s ruskými úradmi v Kyjeve a ďalších mestách vyšetřovali pacientov, písali anamnézy a vykonávali pitvy. Na základe svojich zistení a terénnych výskumov vypracovali na začiatku februára 1831 všetcí traja lekári podrobné správy pre Ústrednú sanitárnu dvorskú komisiu.³² Ich zistenia boli postupne zapracovávané do aktualizovaných inštrukcií a odporúčaní úradom, lekárske autoritám i do pokynov, ako sa správať v čase cholery, určených pre bežný ľud.

Preventívne opatrenia uskutočnené v Uhorsku svedčia o tom, že i na úrovni miestodržiteľskej rady a v prostredí stolíc vážnosť hrozby určite nepodceňovali. V pohraničných stolicích s Haličou boli zosilnené počty lekárov a chirurgov, ktorí boli povinní navštevovať svoje obvody každých osem dní a podávať správy kráľovskému komisárovi zodpovednému za riešenie cholery, stoličnému lekárovi a županovi.³³ Na jar 1831 boli do Haliče vyslaní čerství absolventi Peštianskej lekárskej fakulty Emánuel Verzár a József Cziegler, aby *in situ* preskúmali novú chorobu. Pred rozšírením cholery do Uhorska, začiatkom júla 1831, boli Czieglerom spísané inštrukcie rozoslané stoličným lekárom, tzv. fyzikusom, aby podľa nich ordinovali liečbu. Ešte skôr než cholera prepukla, vyšlo v Uhorsku niekoľko odborných inštrukcií a jednoducho formulovaných odporúčaní, ako cholere morbus čeliť.³⁴ Už úplne prvé inštrukcie pre zdravotný personál a pre sanitárne úrady z jesene 1830 zaviedli do terapeutickkej praxe viaceré prístupy a postupy, ktoré sa v nej udržali až do konca 70. rokov 19. storočia. Lekári pri prevencii a liečbe cholery vychádzali z presvedčenia, že nákazu uľahčujú niektoré chyby pri stravovaní alebo v správaní ako nemiernosť v pití, nevhodné podmienky na bývanie či vysilujúca práca. Od prvej epidémie sa medzi spúš-

lich Russischen Reiche herrschenden epidemischen Brechruhr (Cholera morbus) zu sichern, und im möglichen Falle des Eindringens, ihre Verbreitung zu hemmen. Wien 1830.

- 31 LIŠKA. *Cholera epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii.* Prešov 2012, s. 14-16.
- 32 LINZBAUER. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae.* Tomus III., Sectio III. Budae 1860, s. 648-685, 693-714.
- 33 DANCS. Az első kolerajárvány elleni védekezés kezdeti sikerei 1831 elején Északkelet-Magyarországon. In *Történeti tanulmányok*, 2019, roč. 27, s. 79.
- 34 DANCS, Az első kolerajárvány elleni, s. 93-94.

ťače cholery, rizikové faktory, ktoré sa podieľali na šírení epidémie, považovalo psychické rozpoloženie a najmä depresívne pocity ako nepokoj, strach, úzkosť a hnev.³⁵ Tieto myšlienky mali korene v starovekom lekárskom koncepte dietiky ako zdravého životného štýlu a odkazovali na Galenovské učenie *res sex non naturales*. Starogrécky lekár Galenos v ňom definoval šesť faktorov, ktoré boli rozhodujúce pre zdravie jednotlivca. Na prvom mieste svetlo a vzduch, ďalej jedlo a nápoje, pohyb a odpočinok, bdenie a spánok, vylučovanie a napokon zmyslové vnemy a citové hnutia. V osvietenstve sa dijetika vychádzajúca z princípu rovnováhy a striedmosti dostala do pozornosti lekárskej vedy a cez ňu k vzdelaným stredným vrstvám.³⁶

V Uhorsku mala najväčší dosah brožúra *Krátke poučenie, ako sa vyvarovať východnej úplavici* distribuovaná všetkým stoliciam a privilegovaným mestám, ktorú Miestodržiteľská rada zaslala 12. júla 1831. Zostavila ju hlavná lekárska autorita, c. k. radca a uhorský protomedikus Michael von Lenhossék.³⁷ Tento dokument stojí na samom začiatku proticholeroých brožúr a inštrukcií, ktorých tradícia sa udržala až do 70. rokov 19. storočia, aj keď už od 50. rokov úlohu hlavného informačného kanála prevzala tlač, najmä úradné noviny. Krátky päťstránkový text mal čo najširšiemu okruhu ľudí doručiť základné poznatky o novej chorobe. Zároveň ho mal i ukládať a dodať nádej. Hneď v úvode upokojuje, že východná úplavica na svojej dlhej ceste až k hraniciam Uhorska stratila mnoho zo svojej zničujúcej sily. Nákazlivý jed, ktorý choroba produkuje, je omnoho slabší a dá sa pred ním uchrániť, ak sa človek bude svedomito držať rád a pokynov. Skúsenosti s chorobou viedli k presvedčeniu, že až na výnimočné prípady prepuká choroba len u tých ľudí, ktorí svoje zdravie oslabili porušením princípov životosprávy alebo boli náchylnejší k prijatiu nákazlivej látky, čo viedlo k prepuknutiu choroby. Zásady týkajúce sa prevencie boli rozdelené do dvoch skupín: a) starostlivosť o čistotu a čistý vzduch, b) pravidiel správania sa (vyhýbanie sa prechladnutiu, dôraz na čistotu povrchu tela, jeho pravidelným umývaním s pridaním vínneho octu a chlóróvého vápna). Rozsahom najväčšia časť sa týkala odporúčaných a zakázaných potravín a nápojov. Dbať na dostatok spánku a vyhýbanie sa prílišnej námahy bolo nesmierne dôležité, lebo telesná a duševná vyčerpanosť oslabovali telo a otvárali dvere cholere. Na najvyššom

35 *Instruction für die Sanitäts-Behörden*, s. 16.

36 SARASIN. *Reizbare Maschinen. Eine Geschichte des Körpers 1765–1914*. Frankfurt am Main 2001, s. 36.

37 ŠA ZA PoBy, Turčianska župa, písomnosti permanentných deputácií, 1831, kartón 541, inv. č. 806, fasc. I, fol. 127-129. Kurzer Unterricht, wie man sich gegen die morgenländische Brechruhr zu verwalten, und was man bey dem ersten Anfalle dieser Krankheit bis zur Ankunft eines Arztes zu thun habe.

mieste medzi ochrannými prostriedkami pred cholerou však stála psychická vyrovnanosť, „*pokoj duše*“. Ľudia sa mali vyvarovať

„zlosti, hnevu, smútku, nepotrebnému strachu a úzkosti pred touto chorobou. Tí, ktorí sa tejto choroby príliš obávajú, by sa mali zamyslieť, že sa jej človek pri dôslednom nasledovaní predpísaných pravidiel a pri svedomitom dodržiavaní policajných nariadení o to skôr dokáže vyvarovať, čím viac svoju myseľ povzbudzuje a upokojuje, že táto choroba je pri vhodnej pomoci bezpochyby liečiteľná a že nad nami spočíva všemohúca ruka Božia“.

Tieto upokojujúce slová boli potrebné o to viac, že už v nasledujúcom paragrafe priznal, že nie sú známe žiadne preventívne látky voči orientálnej cholere. Personálu starajúcemu sa o chorých sa v inštrukciách odporúčalo žuvanie zázvoru, škoric, pomarančovej šupky, razce, anízu a iných aromatických látok, pitie mäťového alebo harmančekového čaju a napaarovanie za použitia gáfru, chlóróvého vápna alebo octu.

Druhú časť poučenia Lenhossék venoval prostriedkom liečby pri prepuknutí choroby. Výskyt cholery sa mal pod prísny trestom nahlásiť vrchnosti a mala sa neodkladne vyhľadať pomoc lekára. Pri výskyte niektorých z popísaných príznakov choroby mal byť nakazený oddelený od ostatných členov rodiny a členovia domácnosti sa nesmeli z domu vzdialiť ani umožniť iným osobám prísť s nimi do kontaktu, až kým vrchnosť nerozhodne o ďalšom postupe. Do príchodu lekára mali dbať na to, aby bol chorý udržiavaný v teple, masážou a trením vyvolávať potenie, uvoľniť žalúdok a črevá od chorobu tvoriaceho obsahu, masírovaním zabráňovať vzniku kŕčov. Na uhasenie smädu sa mali podávať len teplé bylinkové čaje alebo vlažná voda.

Pomoc poskytnutá podľa týchto rád mala vo väčšine prípadov stačiť na záchranu. Použitie ostatných svojpomocných liekov hlavný lekár Uhorska neodporúčal, lebo bez konzultácie s lekárom mohli pacientovi uškodiť. Okrem púšťania žilou to bolo užívanie látok, ktoré v prípade zlého dávkovania mohli mať fatálne následky ako bol kalomel používaný ako laxatívum, bismut a ópium. V súvislosti s liečbou varoval pred zámenou cholera asiatica s cholera nostra. V letných mesiacoch sa vyskytovala choroba s podobnými symptómami, no nebola tak nebezpečná a smrteľná. Varoval pred ich zamieňaním, keďže svojou povahou, príčinou vzniku, ako i priebehom to boli odlišné choroby a vyžadovali si aj odlišnú liečbu.

Ako najdôležitejší vyvolávač či spúšťač cholery bol lekáorskými autoritami prezentovaný strach. V príručke, ktorú už spomínaný Anton Zhuber vydal po návrate z Ruska, sa snažil upokojiť čitateľov a presvedčiť ich, že cholera nie je tak strašlivá, ako si ju mnohí ľudia na základe fám vo svojej predstavivosti vykreslili. Človek sa pri pokojnej mysli a dôslednom dodržiavaní odporúčaných

pravidiel dokáže cholere vyhnúť. Úplne kľúčovú úlohu pri prevencii zohrávalo nepodliehanie strachu. Tam, kde medzi ľuďmi prevláda strach boli všetky ostatné pokyny týkajúce sa správania a preventívne prostriedky neúčinné.

„Najväčšiu pozornosť treba venovať tomu, aby ste si vždy udržali veselú náladu, veselosť a nebojácnosť. Depresívne nálady, smútok, nešťastná láska, nadmerné starosti, smútok, závisť, nevraživosť, nadmerná hanba a výčitky svedomia sú rovnako častými príčinami cholery ako hnev a zlosť. Predovšetkým treba vyhnúť všetok strach, vždy sa usilovať zachovať si takú silu vôle, ktorá nedovolí, aby sa myseľ priveľmi upla k nešťastiu. Strach je najvýdatnejším zdrojom, z ktorého mnohí ľudia čerpajú chorobu; je najsilnejšou a najprevládajúcejšou príčinou cholery.“³⁸

Pred strachom vystríhali i lekárske noviny *Populäre österreichische Gesundheits-Zeitung* vychádzajúce dvakrát týždenne vo Viedni. Začiatkom októbra 1831 publikovali správu pruského lekára Ernsta Barchewitza, ktorý bol členom skupiny lekárov vyslaných pruskou vládou do Moskvy. Skúsenosti z Ruska hovorili, že vyššie položené, dobre vetrané a suché miesta bránia pred prepuknutím choroby. Radil udržiavať telo v teple a suchu, vyhľadávať ľahkú stravu zloženú skôr z chudého mäsa a rastlinného pôvodu a udržiavať myseľ v dobrej nálade, lebo mnohí sa nakazili choleroou len zo strachu.³⁹

Pokoj duše, odvaha a nepodliehanie strachu propagovali ako najúčinnšie obranné prostriedky proti cholere i rakúski a uhorskí lekári, a to aj počas nasledujúcich epidémií. Johann Nepomuk Satter, ktorý bol počas epidémie v roku 1831 nasadený ako c. k. Abteilungsarzt vo Viedni a na Morave, aj v roku 1855 kládol na prvé miesto v profylaxii vyrovnanosť a pokoj. Úlohu vášne pre psychiku človeka prirovnával k pôsobeniu jedál na žalúdok. Niektoré vzbudzujú tonus, životodarné vnútorné napätie v človeku, iné ho oslabujú a ďalšie, kam patril strach a zdesenie, pôsobia ako skutočný jed. Potláčajú vnútornú energiu, zbavujú ho sily a činia náchylným podľahnúť nákazám.⁴⁰ Ešte aj v roku 1877 Raphael Coen vo svojej monografii o nákazlivých chorobách ako profylaxiu pred choleroou odporúčal udržiavať čisté a dezinfikované toalety a dezinfikovať všetky predmety, s ktorými prišli nakazení do kontaktu. O niečo ďalej ale dodáva: *„Zachovajte si čo najväčší pokoj mysle, neprepadajte prehnanej úzkosti a strachu z cholery a vedte pravidelný a usporiadaný spôsob života.“⁴¹*

38 ZHUBER. *Ermahnungs-Worte gegen die Cholera morbus*. Wien 1831, s. 8-9.

39 Über die Cholera. In *Populäre österreichische Gesundheits-Zeitung*, č. 79, 1. október 1831, s. 319.

40 SATTER. *Die Cholera und ihre Heilung*. Wien 1856, s. 40.

41 COEN. *Die ansteckenden Krankheiten: Typhus, Cholera, Pocken, Scharlach, Diphteritis, Masern und die orientalische Pest. Ihr Wesen, ihre Ursachen, Verhütung und Bekämpfung*. Wien 1877, s. 53, 57.

Cholera a sociálna radikalizácia

V roku 1831, keď do Uhorska prenikla cholera prvýkrát, už nežil nikto, kto by si pamätal epidémiu, ktorá by zachvátila celú krajinu a paralyzovala spoločnosť. Pravý mor z územia monarchie vymizol pred zhruba storočím a jeho návratu bránil stály protimorový kordón na hranici s Osmanskou ríšou. Epidémie, najčastejšie týfus, síce z času na čas prepukli, zvyčajne ako sprievodný jav veľkých vojenských ťažení, ako bola Rakúsko-turecká vojna v roku 1789 alebo Napoleonova výprava do Ruska v roku 1812. So železnou pravidelnosťou sa opakujúce lokálne epidémie osýpok, kiahní, čierneho kašľa postihovali prevažne detskú populáciu a ich dopad na hospodársku udržateľnosť rodín bol minimálny. Spoločnosť si na návaly detských pohrebov trvajúcich niekoľko týždňov a mesiacov zvykla a považovala ich za kruté, ale prirodzenú súčasť ich životov, ktorá navyše hospodársky neoslabovala rodiny. Keď však v priebehu pár dní zomreli desiatky mužov a žien v produktívnom veku, niekde dokonca vymreli celé rodiny a susedstvá, malo to sociálne a ekonomické dôsledky na viacerých úrovniach, od rodiny, panstva, obce, mesta i celej krajiny. Prudkosť a nepredvídateľnosť, s ktorými epidémie cholery vypukli, posilňovali v ľuďoch pocit bezmocnosti, zúfalstva a strachu. Ťažko bolo nielen sedliakovi, ale i učenému človeku pochopiť, prečo niektoré mestá a doliny cholera sužovala dva až tri mesiace, kým iné počas prvej epidémie, ale i pri svojich opakujúcich sa vlnách obišla. Neschopnosť porozumieť jej príčine a spôsobu šírenia ešte viac umocňovala démonickosť novej plíagy, o ktorej sa verilo, že strach jej moc ešte znásobuje. Pritom letalita (smrtnosť) na cholery nebola v porovnaní s epidémiami škvrnitého týfusu a kiahní, ktoré boli rozšírené v prvých dvoch tretinách 19. storočia, nijako zvlášť vysoká. Ani počty obetí cholery nedecimovali mestá a dediny tak, ako to niektoré katastrofické hlasy predpovedali. Pri prvých dvoch epidémiách cholery v rokoch 1831/2 a v roku 1836 zomrelo vo Viedni približne 600 až 700 ľudí zo 100 000 obyvateľov, teda necelé percento.⁴² Nielen záhadný ‚ázijský‘ pôvod, neznámy charakter, ale i nezvyčajne rýchly priebeh a jej symptómy robili cholery desivou. Strata kontroly nad vlastným telom v priebehu pár minút obrala človeka o jeho dôstojnosť a formálnu vážnosť.⁴³ Najmä pre ľudí z vyššej spoločnosti to bola veľmi ponížujúca choroba, obzvlášť ak nečakane prepukla na verejnosti a človek sa z ničoho nič váľal v kŕčoch na zemi, ušpinený vlastnými zvratkami a výkalmi.

Správy o cholere v Haliči prenikali do Uhorska od jesene roku 1830. Bežní ľudia mali o povahe choroby, jej symptómoch a priebehu len veľmi vágne predstavy, utvárané na základe fám a útržkovitých správ šírených prostredníctvom

42 DRASCHE. Statistisch-graphische Darstellung der Cholera-Epidemie in Wien während des Jahres 1873. In *Prof. Dr. Anton Drasche's Gesammelte Abhandlungen*, Wien 1893, Tab. XI.

43 HARRISON. *Disease and the Modern World: 1500 to the Present Day*. Cambridge 2004, s. 233.

furmanov, podomových obchodníkov a remeselníkov. Až na začiatku júna 1831, keď sa prípady ochorenia objavili aj v Uhorsku, boli predstavy nahradené vlastnou skúsenosťou. Za krátky čas získala spomedzi všetkých chorôb tej doby práve cholera najstrašlivejšiu povest' a šírila obrovskú paniku vo všetkých vrstvách spoločnosti. Hysterickému strachu podliehali nielen negramotní vidiečania, ale rovnako obyvatelia miest a šľachta. Upokojeniu nálad a skroteniu neželaného strachu nepomáhali ani niektorí vzdelanci rozhlasujúci katastrofické predpovede, že by cholera mohla ľudstvo na zemi úplne vyhladiť.⁴⁴

Rakúsky štátny aparát si bol vedomý toho, akej hrozbe bude čeliť. Vedel o nepokojoch vyvolaných choleroou v Rusku, lekárske časopisy uverejňovali články britských a ruských lekárov, ktoré uvádzali, že v priemere každý druhý nakazený chorobu neprežije. Podceňiť prichádzajúcu hrozbu nemohli úradné autority už i pre tlak verejnej mienky vytváraný pribúdajúcimi správami, fámami a „hoaxami“ o neznámej chorobe, ktoré sa šírili o to intenzívnejšie, čím bližšie sa cholera blížila k hraniciam ríše.

Osveta a propaganda boli najrýchlejšie pôsobiace a najúčinnnejšie nástroje, ktoré mal štát k dispozícii. V čase predindustriálnej dopravy a komunikácie bolo ich šírenie limitované rýchlosťou, akou sa po krajine pohybovali poštové dostavníky. Náklady obyvateľstva sa snažila upokojovať cenzúrou kontrolovaná tlač, jej dosah bol však obmedzený najmä na mestské prostredie a úzky okruh vzdelancov na vidieku. Väčší dosah mali proticholerové brožúry, inštrukcie, odporúčania, ktoré boli distribuované aj do tých najodľahlejších končín monarchie a preložené do všetkých krajinských jazykov ríše. Z dôvodu nízkej miery gramotnosti bol vidiecky ľud, menej mestské obyvateľstvo, pri transfere informácií odkázaný na honoráciu. Túto spoločenskú vrstvu tvorili nešľachtickí úradníci a cirkevná a svetská inteligencia – kňazi, lekári, chirurgovia, lekárnici, poprípade i učitelia. Táto úzka skupina vzdelancov stála v štruktúre vtedajšej spoločnosti medzi šľachtou a poddanými. Kráľovskí komisári, stoliční a mestskí lekári, panskí úradníci a z veľkej časti i duchovní, ktorí komunikovali a zavádzali sanitárne opatrenia, boli preto považovaní za tých, ktorí stoja na strane „pánov“, a teda sú *a priori* nedôveryhodní. Nedôvera a strach v hraničných situáciách často dokážu prerásť do nenávisť. Uhorsko nebolo ničím výnimočným. Nepokoje, krvavé masakre a ničenie majetku neboli zaznamenané len v Uhorsku. Ešte o rok skôr sa rozhoreli v Rusku, takmer súčasne s roľníckym povstaním na východnom Slovensku prepukli nepokoje v pruskom Königsbergu, Štetíne, o rok neskôr v Toskánsku, v Španielsku, vo Veľkej Británii a vo Francúzsku. V Toskánsku ľudia verili, že lekári dostávajú od majiteľov tovární za každého otráveného robotníka vopred určenú taxu, aby ich tak zbavili masy nezamest-

44 BRIESE. *Angst in den Zeiten der Cholera. Über kulturelle Ursprünge des Bakteriums Seuchen-Cordon I.* Berlin 2003, s. 13.

naných. Vo Veľkej Británii boli nepokoje a násilnosti voči lekárom motivované fámami rozšírenými v ľudových masách, že lekári otravujú ľudí, aby mohli na ich telách robiť anatomické pokusy.⁴⁵ V každej krajine, kde sa cholera vyskytla vo väčšom meradle, sa nielen počas prvej vlny epidémie, ale opakovane v 50., 60. ale i v 80. rokoch 19. storočia objavili fámy, že choroba bola „vytvorená“ na to, aby sa zredukoval počet chudobných.⁴⁶ V hornatých neúrodných oblastiach severovýchodného Uhorska karanténne opatrenia oberali ľudí o možnosť odísť na jar na sezónne práce a zabezpečiť si dostatok zdrojov na celý rok. Až do júna, keď epidémia prenikla do pohraničných stolíc s Haličou, sa šírili fámy, že cholera je len zámienkou pre uzatvorenie krajiny. Malo sa tým zabrániť vpádu Rusov do Uhorska a oslobodeniu roľníkov spod útlaku šľachty.⁴⁷

V Uhorsku bola šľachta hlavným nositeľom moci a ovládala lokálnu i regionálnu politiku. Bolo preto prirodzené, že sa stala primárnym objektom konšpiračných teórií v čase cholery. Sypanie dezinfekcie do studní si ľudia vysvetľovali ako snahu o ich otrávenie, podávanie liekov na zmiernenie priebehu choroby odmietali z rovnakej obavy. Nedôvera voči lekárom však neprevládala len na vidieku. Lekári ošetrojúci v nemocniciach v Pešti sa sťažovali, že ich liečba by bola omnoho efektívnejšia, keby chorí tvrdošijne neodmietali brať lieky. V jednej z prvých tlačou vydaných lekárske správ z októbra 1831 autori uvádzajú, že mali veľký problém presvedčiť pacientov, aby užili predpísané lieky, najmä „pri nižších vrstvách ľudu, keďže boli voči lekárom nepriateľsky nastavení“. Najmä ženy boli voči lekárom podozrievavé a často odmietali prijať od nich lieky, keďže ich pokladali za travičov.⁴⁸ Tieto fámy si lekári spájali s tým, že na začiatku epidémie niektorí ich kolegovia bez uváženia podávali drastické dávky liekov, tradične používaných pri iných epidemických ochoreniach ako bizmut, kyselina siričitá, ópiovú tinkúru (laudanum), kalomel a iné „prášky“. Nemali žiaden terapeutický účinok proti cholere a u zdravých ľudí vyvolávali príznaky podobné otrave.⁴⁹

Sociálna radikalizácia bola častým dôsledkom choleroých epidémií. V Uhorsku sa masové nepokoje a násilné vzbury vyskytli len počas prvej vlny v roku

45 BRIESE, *Angst in den Zeiten der Cholera*, s. 169; STOLBERG. *Die Cholera im Großherzogtum Toskana. Ängste, Deutungen und Reaktionen im Angesicht einer tödlichen Seuche*. Lech 1995, s. 10-11, 65; WATTS. *Epidemics and History. Disease, Power and Imperialism*. New Haven and London 1997, s. 191-192.

46 EVANS. *Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe*. In *Past & Present*, č. 120, August 1988, s. 132.

47 RAPANT, *Sedliacke povstanie*, s. 41.

48 POLYA a GRÜNHUT. *Beobachtungen über die Orientalische Cholera, angestellt und gesammelt in den Spitälern der Stadt Pesth in Ungarn vom 25. Juli bis 20. Sept. 1831*. Meißen 1832, s. 48, 54-56.

49 RAPANT, *Sedliacke povstanie*, s. 48-49.

1831. Roľnícke povstanie v hornouhorských stolicích vydesilo šľachtu v celej krajine a podnietilo uhorské krajinské úrady i panovnícky dvor ku krokom, ktorými by hroziacim nepokojom predišla. Do stolic zasiahnutých choleroou boli vyslané vojenské oddiely, aby v nich zaistili poriadok a zotrvali v nich až do nasledujúceho roka. Pod dojmom správ o roľníckych vzburách a z obáv z vypuknutia rebélie stoličné úrady v rámci svojich možností poskytovali materiálnu pomoc najviac postihnutým rodinám a jednotlivcom bezplatným pridelovaním potravín, poskytovaním liekov a rôznymi inými úľavami.⁵⁰ Pri všetkých nasledujúcich epidémiách cholery bolo jedným z prvých opatrení uhorských úradov posilnenie vojenských posádok v oblastiach rozšírenia nákazy.

Už od 60. rokov 19. storočia, keď Anton Drasche skúmal dovtedajšie tri vlny choleroých epidémií, sa zavlečenie a rozšírenie cholery počas revolúcie dávalo do súvisu s pohybom armád. Podľa najnovších výskumov bola epidémia cholery v rokoch 1848/9 demografickou krízou, ktorá sa síce odohrávala na pozadí, či skôr v tieni občianskej vojny, no mala hlbšie sociálne príčiny spočívajúce v sérii neúrodných rokov a dlhodobej podvýžive veľkej časti populácie.⁵¹ Sociálne napätie a miera radikalizácie nedosiahli počas cholerovej epidémie v meruôsmych rokoch takú úroveň ako v roku 1831, aj keď zasiahla väčšinu územia krajiny a podľa súčasných odhadov spôsobila podobne vysokú mieru úmrtnosti. Vysvetlenie treba hľadať v dvoch hlavných rovinách. Správy o cholere objavujúce sa v tlači od začiatku roka 1848 i návrhy snemových poslancov na preventívne opatrenia boli z novinových titulkov aj z tém rozhovorov zatlačené revolučnými udalosťami vo Viedni a Pešti. Na rozdiel od prvej cholerovej epidémie bola uhorská spoločnosť rozdelená nielen starými, ale i novými konfliktnými líniami. Marcové zákony síce zrušili feudálne záväzky, hlavnú príčinu sociálneho napätia na vidieku, realizácia veľkého množstva reforiem však bola časovo náročná a politicky komplikovaná. Stavovsky hierarchizovaná spoločnosť sa ďalej štiepila na lojálnych panovníkovi a centrálnej vláde a stúpcov uhorskej revolúcie, do čoho ešte vstúpila i rivalita národných hnutí. Nespokojnosť, napätie a vynárajúce sa konflikty sa v priebehu revolúcie ventillovali politickými zápasmi a vojenskou konfrontáciou.

Uhorská vláda sa napriek množstvu agendy, ktorú musela riešiť, venovala blížiacej sa novej vlne cholery. Už v máji roku 1848 vyslala do Valaška, Moldavska a južných pohraničných oblastí Uhorska lekárov, aby podobne ako v roku 1831 preskúmali situáciu. Gábor Klauzál, ktorý mal ako minister vnútra na starosti oblasť zdravotníctva, kládol dôraz na udržanie verejného pokoja, informo-

50 ŠA ZA PoBy, Župa Turčianska I, 1486 – 1849, I. Verejnoprávne písomnosti, I. Kongregačné písomnosti, D. Kongregačné spisy, inv. č. 689 (1832), sign. 1-200, kartón 372.

51 FAZEKAS. Revolution, War, and Cholera in 1848-49. The Case of Hungary. In *Austrian History Yearbook*, 2024, roč. 55, s. 1-18.

vanie verejnosti článkami uznávaných lekárskeho autorít v novinách a letákmi masovo rozširovanými po celej krajine. Na rozdiel od prvej epidémie neboli zavedené reštriktívne karanténne opatrenia a kontroly obmedzujúce pohyb ľudí. Vedelo sa, že by narazili na odpor a boli by zdrojom neustáleho napätia.⁵²

Cholera udrela v dvoch vlnách, prvá z leta 1848 ustúpila koncom roka a opäťtočne prepukla do epidémie na prelome mája a júna 1849, teda ešte pred príchodom ruských vojsk. Presun armády po krajine a kontakty s civilným obyvateľstvom šírenie nákazy akcelerovali, neboli však primárnym faktorom jej zavlečenia do Uhorska. Jedným z dôsledkov cholery bolo spomalenie postupu cárskej armády v dôsledku vysokej chorobnosti a demoralizácia zázemia, ktoré strácalo motiváciu pokračovať vo vojne za nezávislosť.⁵³ Cholera sa v auguste a septembri rozšírila aj v okolí Myjavy, Brezovej a Skalice, kde mala vplyv na pokles záujmu o vstup do slovenských dobrovoľníckych zborov.⁵⁴

Zo strany civilných a vojenských autorít sa počas revolúcie 1848/9 najčastejšie prejavovali dve stratégie, ako reagovať na hrozbu, ktoré potom vidíme pri každej nasledujúcej skúsenosti s choleroou. Prvou bolo udržiavanie „bľazenej nevedomosti“, zamľčovanie správ o šíriacej sa epidémii, prípadne relativizovanie jej nebezpečenstva. Tento prístup bol udržateľný len za predpokladu, že sa cholera mestu, dedine či väčšej oblasti vyhla alebo bez väčšieho počtu obetí za krátky čas odznela. Podporovali ho i správy stoličných lekárov, podľa ktorých nie je priebeh cholery tak ťažký ako v roku 1831, zmiernili sa jej príznaky a výrazne poklesla aj smrtnosť.⁵⁵ Druhou stratégiou vyrovnávania sa s hrozbou cholery bolo pretvorenie neurčitého strachu do „morálnej paniky“, keď sa vytvorila príčinná súvislosť medzi epidémiou a určitou skupinou ľudí, ktorí sú za zavlečenie choroby reálne či aspoň morálne zodpovední alebo z nej dokonca profitujú.⁵⁶

Druhá stratégia prevládala v lete 1849, keď sa schýľovalo k porážke revolúcie. Noviny prinášali správy o tom, že ľudia prepuknutie cholery vysvetľovali otrávenými studňami a úmyselne nakazenými potravinami. V oblastiach kontrolovaných cisárskou alebo ruskou armádou boli z travičstva obviňovaní košútovci, v častiach krajiny ovládaných revolučnou armádou choleroou otravu roznášali Rusi a cisárski vojaci. *Moravské noviny* 14. júna 1849 uverejnili správu od furmanov vracajúcich sa z Dolného Kubína o príchode 40-tisíc Rusov z Haliče na Oravu a o cholere, ktorá tam prepukla: „*Lid powerčiwý hledá přjčimu toho gako*

52 FAZEKAS, *Revolution, War, and Cholera*, s. 3-4.

53 FAZEKAS, *Revolution, War, and Cholera*, s. 7, 16-17.

54 RAPANT. *Slovenské povstanie 1848-49. Dejiny a dokumenty. IV. 1. Letná výprava 1848-49*. Bratislava 1963, s. 259.

55 Správa generála Šimunića hlavnému armádnemu veliteľstvu z 21. decembra 1848 z okolia Leopoldova. RAPANT. *Slovenské povstanie 1848-49. Dejiny a dokumenty. III. 2. Zimná výprava 1848-49*. Bratislava 1954, s. 367.

56 K tomu pozri bližšie: PROMITZER, *Vorwegnahme und Ernstfall*, s. 71.

*před lety w studnjch otráwených, w chlébě od Kossutowců gedem pokaženém a na Slowensko posjaném atd.*⁵⁷ Aj v Sliezske sa z Uhorska rozšírila fáma, že maďarskí povstalci jedom otrávil tabak a ponúkali ním ruských vojakov, z ktorých sa mnohí otrávil, takže panovali obavy, že z prepašovaného dohánu sa nakazia aj sliezske fajčiari.⁵⁸

Počas choleroých epidémií v 50. a 60. rokoch 19. storočia sa prevládajúcim vzorcom spoločenského správania stala relativizácia ohrozenia, vedomé vytesňovanie alebo fatalistické odovzdanie sa do božích rúk.⁵⁹ Tendenciu relativizovať hrozbu cholery, podobne ako v meruôsmych rokoch, posilňovali názory šírené novinovými článkami aj lekárskou literatúrou o tom, že cholera sa už udomácnila a nemá takú ničivú silu ako v minulosti. Lekári, ktorí mali možnosť z vlastnej skúsenosti porovnať jednotlivé cholerové epidémie ubezpečovali, že za tie roky sa sila miazmatického jedu oslabil a pôvodne ázijská choroba sa v Európe aklimatizovala. Cholera sa podľa nich prispôsobila klimatickým podmienkam a jej škodlivosť a intenzita sa preukázateľne znížila, čo dávalo nádej na jej postupné vymiznutie.⁶⁰ Stratégia relativizovať hrozbu cholery a vyčkávať so zavedením sanitárnych opatrení bola u predstaviteľov mestských elít a župných úradníkov motivovaná predchádzajúcimi skúsenosťami. Strach z nákazy a zo smrti bol obvykle sprevádzaný materiálnymi ťažkosťami, nedostatkom a strádaním najmä u chudobných vrstiev, ktoré boli len nedostatočne zmiernované improvizovanou pomocou.

Na rozdiel od prvej vlny epidémie v roku 1831 nedosiahli tie ďalšie status kolektívne prežívanej katastrofy. Počtom obetí ju prekonala posledná veľká epidémia v rokoch 1872/3, no spôsob ako sa spoločnosť vysporiadala s touto tragickou udalosťou bol odlišný, racionálnejší. Bol orientovaný na odstránenie sociálnych dôsledkov pre príbuzných obetí, na hľadanie efektívnych spôsobov, ako jej v budúcnosti predísť. Pre pozostalých cholera prirodzene stále znamenala krutý a tragický zásah do ich životov. Prepuknutie epidémie v roku 1854, ani v roku 1866 nevedlo k paralyzovaniu hospodárskych aktivít, zastaveniu mobility a prerušeniu sociálnych kontaktov. Spôsobilo nanajvýš hospodárske straty v dôsledku obmedzenia konania trhov a jarmokov v nakazených mestách a oblastiach a viedlo k nedostatku pracovných síl počas sezónnych prác, najmä pri žatve. Župné úrady, mestská administratíva i ostatné verejné inštitúcie pokračovali bez výraznejších zmien vo svojej činnosti pričom rešpektovali sanitárne nariadenia.

57 *Moravské noviny*, č. 138, 19. júna 1849, s. 645.

58 *Moravské noviny*, č. 158, 13. júla 1849, s. 736.

59 K podobným záverom dospeli i výskumy v oblasti Porúria alebo Katalánska. Pozri: ALTHAMMER. Die Cholera – eine Naturkatastrophe? : Reaktionen angesichts einer tödlichen Seuche im Rheinland und in Katalonien, 1831–1867. In *Traverse : Zeitschrift für Geschichte* = *Revue d'histoire*, 2003, roč. 10, č. 3, s. 26.

60 SATTER, *Die Cholera und ihre Heilung*, úvod.

Verejné zhromažďovanie, náboženské procesie a púte boli na miestach výskytu cholery zakázané a bohoslužby sa vykonávali na voľných priestranstvách pred kostolmi.

Počas cholerovej epidémie v roku 1854 byrokratický aparát pokračoval v presnej evidencii priebehu epidémie. Pravidelné výkazy nakazených, zomrelých a osôb v lekárskom ošetrovaní uverejňovali vládne noviny vychádzajúce v hlavných krajinských jazykoch, medzi nimi i *Slovenské noviny*. V decembri 1855 uverejnili Slovenské noviny článok *Přehled zuření cholery v rozličných krajinách říše*. Publikovali v ňom štatistické výkazy vypracované na základe údajov za jednotlivé provincie Rakúskeho cisárstva. Aj keď v tom čase ešte epidémia úplne neutíchla, z výkazov bolo zrejmé, že Uhorsko patrilo medzi najviac postihnuté provincie. Z celkového počtu 550-tisíc nakazených choleroou 230-tisíc zomrelo a 30-tisíc ostávalo v nemocničnej alebo domácej opatere. Najviac infikovaných a obetí malo Uhorsko, vyše 148 tisíc, z nich vyše 60-tisíc zomrelo. Opačná situácia bola v Sedmohradsku, Bukovine a Korutánsku, kde sa choleroou nakazilo menej ako tisíc ľudí.⁶¹

Zverejňovanie údajov o vývoji počtu zasiahnutých žúp a obcí, o počte chorých, zomrelých a vyliečených bolo veľmi účinným psychologickým nástrojom, využívaným napokon i pri pandémii Covidu-19. Jeho cieľom bolo udržiavať pozornosť verejnosti, presadiť rešpektovanie sanitárnych opatrení a bojovať proti zľahčovaniu hrozby v tých oblastiach, ktorým sa dovedy cholera akoby zázrakom vyhla. Správy o tom, koľko obetí si cholera vyžiadala v provinciách habsburskej ríše zároveň oslabovali uveriteľnosť opakovane sa objavujúcich fám o sypaní jedu do studní a trávení chudobného ľudu.

Na poslednú, v poradí piatu choleroú epidémiu bola spoločnosť mentálne pripravená, dá sa povedať, že ľudia ju brali ako súčasť ich životov. Pod tlakom odbornej verejnosti vlády európskych štátov opäť pristúpili k zavádzaniu karantén a obmedzovania pohybu. Racionalizácia reakcií na choleroú hrozbu v 70. rokoch 19. storočia sa najvýraznejšie prejavovala v mestskom prostredí, ktoré reštrikcie a obmedzenia pohybu najviac ekonomicky poškodzovali. Keď úrady v susedných župách obmedzovali pohyb osôb, rušili jarmoky a trhy, hlavnou myšlienkou či emóciou podnikateľov, remeselníkov a obchodníkov nebol strach o zdravie a život, ale obava o ich živnosti. Zodpovedných lekárov a úradníkov, ktorí zavádzali obmedzenia pohybu, obviňovali z prepjatých a neodôvodnených reakcií, ktoré ohrozovali hospodárske záujmy mesta. V polovici januára sa dopisovateľ *Slovenských novín* z Prievidze sťažoval:

„Naše mesto drží vo veľkej napnutosti strach pred choleroou. Trhy a jarmoky sú zakázané a veru nevieme ani prečo. Za príčinu udávajú sice doktori

61 Přehled zuření cholery v rozličných krajinách říše. In *Slovenské noviny*, roč. 7, č. 142, 4. decembra 1855, s. 474.

*cholera lež o tej my ešte nič nevieme a ani v susedných obcách sa ešte neobjavila. Nás strašia tým, že v okolitých dedinách sa už cholera zahniezdila, tých tam zase tým, že u nás kosí ľudí. Lež ani jedno ani druhé neni pravda. Náš stoličný lekár sa snaží porobiť všetky poriadky aby nás epidemija nenašla nepripravených. My to síce odobrujeme, lež len vtedy keď je toho potreba. Aspoň netreba rozchyrovať, že u nás panuje epidemija, keď je to nie pravda, lebo to hatí obchod kupectvo a odberá ľudom výživu. Mnohí prievidžania šli do Kremnice so súknom na jarmok niesli ho ta na svojich chrbtoch lež nepustili ich do mesta lebo by vraj rozšírili cholera, ktorá v Prievidzi už náramne zúri. Museli tedy svoje súkno pekne rúce na zpät niesť.*⁶²

Počas epidémie, ktorá trvala od jesene 1872 až januára 1874, sa ukázalo, že nárast mobility obyvateľstva, masové využívanie železničnej siete, zavedenie povinnej vojenskej služby a ďalšie zmeny vytvorili kvalitatívne nové podmienky pre šírenie epidémie. Už podľa súčasníkov sa na rozvlečení choroby výrazne podieľala armáda. Hoci uhorské civilné úrady žiadali zastaviť plánované transporty vojsk, velenie armády to ignorovalo a počas celého roka sa veľký počet vojakov železnicou presúval v rámci ríše. Dôvody, pre ktoré si cholera za 16 mesiacov vyžiadala taký vysoký počet obetí, pomerne presne pomenovali už súčasníci. Epidémia prepukla v dobe hospodárskej krízy, slabé úrody zdvihli ceny potravín a mnoho ľudí trpelo pre nízku nutričnú kvalitu stravy podvýživou. V mnohých lokalitách sa v rovnakom roku vyskytli i epidémie ďalších chorôb, kašľa (*tussis*), pravých kiahní (*variola*) a pod., ktoré postihovali najmä deti. V konečnej bilancii tak bola hrubá miera úmrtnosti v niektorých mestách a obciach v roku 1873 až trikrát vyššia, ako bol dlhodobý priemer.⁶³

Zo 190-tisíc obetí tvorili väčšinu muži a ženy v produktívnom veku. To malo za následok nielen nedostatok pracovnej sily, ale i obrovský nárast počtu sirot a polosirôt, ktoré obce a mestá nedokázali zvládnuť a rozsahom presahoval i možnosti štátu. Desiatky sirotincov, ktoré v krátkom období vznikli po celom Uhorsku, boli prevažne zriadené spolkami a súkromnými osobami.⁶⁴

Sanitárna politika štátu

Po takmer štyroch mesiacoch od rozšírenia cholery na územie Rakúskeho cisárstva prehodnotil panovník proticholerové opatrenia a dokumentom z 10. ok-

62 *Slovenské noviny*, roč. 6, č. 12, 23. januára 1873, s. 3.

63 GOLIAN. Detva zahalená do smútku. Tri ničivé epidémie pustošiace mestečko Detva v roku 1873. In BADA a DUCHOŇOVÁ et al. *Pohromy, katastrofy a nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava 2019, s. 380.

64 KUŠNIRÁKOVÁ. Ústavná forma zaopatrenia osirelých detí v kontexte nacionálnych a konfesijných zápasov druhej polovice 19. storočia. In KUŠNIRÁKOVÁ, ed. „Zabrániť bahnu morálneho rozkladu“: starostlivosť o osirelé deti v Uhorsku/na Slovensku do roku 1945. Bratislava 2020, s. 170.

tóbra 1831 zrušil sanitárne kordóny. Tento krok zdôvodňoval tým, že cholera sa na rozdiel od moru neprenáša z človeka na človeka ani prostredníctvom kontaminovaného tovaru. Zábranné opatrenia neposkytovali očakávanú ochranu, naopak škodili tým, že mnoho ľudí uvrhli do existenčných ťažkostí a nedostatku, čo napomáhalo šíreniu cholery.⁶⁵ Všetky mimoriadne sanitárne komisie od Ústrednej sanitárnej dvorskej komisie až po lokálnu úroveň boli rozpustené a ich kompetencie boli vrátené pôvodným úradom, v Uhorsku Miestodržiteľskej rade a stoliciam.

Obyvateľstvu monarchie bola táto zásadná zmena prístupu k cholere komunikovaná nejednoznačne. Príčina choroby sa odvodzovala od klimaticko-geografických vplyvov spôsobujúcich vznik miazmy, nákazlivý charakter cholery však nebol úplne popretý. V obežníkoch, ktoré kolovali po všetkých provinciách, sa ako príčina cholery uvádzalo pretrvávajúce vlhké počasie, najmä mierne a vlhká zima, čo vychádzalo z miazmatickej teórie vzniku a šírenia chorôb. Táto teória predpokladala, že choroby sa šíria vdýchnutím znečisteného vzduchu obsahujúceho miazmu, a nie priamym kontaktom s nakazenými osobami alebo ich telesnými tekutinami. Miazmou sa označovali výpary prenášané vzduchom a vyvolávajúce choroby ohrozujúce ľudí i zvieratá. Od 16. storočia sa z talianskeho prostredia rozšírila nová teória vysvetľujúca pôvod moru a iných chorôb. Nákazy sa nešírili miazmou prostredníctvom vzduchu, ale vyvolávali ju tzv. kontagia, látky produkované chorými ľuďmi a ľudskou aktivitou. Podľa kontagionistickej teórie mali epidémie sociálny charakter, boli roznášané činnosťou ľudí, vojnami, obchodom.⁶⁶ Obežníky objasňujúce zrušenie sanitárnych kordónov a karantén vysvetľovali rýchle rozšírenie cholery vojnovými udalosťami a pohybom veľkého počtu vojakov, čo boli argumenty kontagionistov.⁶⁷

Keď 11. novembra 1831 riaditeľstvo Jozefovej lekárskej a chirurgickej akadémie vo Viedni zverejnilo inštrukcie pre ošetrovateľov, bolo to oficiálne potvrdenie zmeny prístupu k cholere. Prestala sa pokladať za nákazlivú chorobu, pričom sa argumentovalo okrem iného i tým, že osoby, ktoré prichádzali do blízkeho kontaktu s nakazenými (ošetrovatelia, lekári, kňazi) neboli nijako výrazne viac infikovaní ako ostatní. Do presvedčania verejnosti o neinfekčnom charaktere cholery sa zapojili i ďalšie, v Salzburgu a vo Viedni vychádzajúce lekárske noviny *Medizinisch chirurgische Zeitung* a *Populäre österreichische Gesundheits-Zeitung* odvolávajúce sa na domáce lekárske authority, ako i na výskumy britských doktorov z Indie, ruských, nemeckých a francúzskych lekárov.

Sanitárne kordóny a karantény nezabránili prepuknutiu cholery ani v iných európskych krajinách. V priebehu krátkeho času nariadilo ich zrušenie i Prusko,

65 HAMMER-LUZA, „Verdächtige Krankheits- und Todesfälle“, s. 58.

66 BRIESE, *Angst in den Zeiten der Cholera*, s. 17-18.

67 PROMITZER, *Vorwegnahme und Ernstfall*, s. 79-80.

nasledované ďalšími nemeckými štátmi. Slovom Olafa Brieseho lekári a politici týmto krokom uznali svoju „kultúrnu porážku“ a neschopnosť odolávať nespútanej, tajomnej a nepochopenej prírodnej sile epidémie.⁶⁸ Rakúske cisárstvo, tak ako celá Európa, sa v proticholerovej politike začalo riadiť miazmatickou teóriou. Spor medzi kontagionistami a miazmatikmi (antikontagionistami) však trval naďalej. Najmä lekári, ošetrovatelia v choleroých špitáloch, kňazi, ale i príbuzní nakazených potrebovali vedieť, ako ku chorobe pristupovať, čoho sa pri styku s chorými vystríhať. Antikontagionisti argumentovali tým, že lekári a ošetrovatelia neboli chorobou viac postihnutí ako ľudia, ktorí s chorým nikdy do styku neprišli. Bežne sa vyskytovali prípady, keď cholerová epidémia vypukla i na miestach, kde žiadni nakazení nikdy neboli. Kontagionisti predkladali dôkazy, že cholera sa šíri pozdĺž cestných sietí, kanálov, železníc a najťažšie postihuje prístavné mestá. Mníchovský profesor Max Pettenkofer, jedna z najväčších vedeckých autorít vo výskume cholery v polovici 50. rokov 19. storočia, popísal prevládajúce pocity dobovej spoločnosti vyplývajúce z neprekonateľných rozporov ako mentalitu rezignácie:

„V poslednom desaťročí sa rozšírilo pohodlné, neurčité a široké chápanie, že choroba sa šíri z jedného miesta na druhé, ale toto šírenie sa nedá zastaviť ani kordónmi, ani karanténou, a tak sa choroba považuje za pohromu národov, ktorú nemôže zmierniť žiadna prosba nevinných, ktorej nie je svätý žiadny vek, žiadne postavenie ani pozemské bohatstvo a ktorej nemôže ublížiť žiadna ľudská sila.“⁶⁹

Pozície kontagionistov sa v Uhorsku, ako aj v celej monarchii výrazne posilnili po cholerovej epidémii v roku 1866. Súvis medzi pohybmi vojsk a prepuknutím epidémie bolo veľmi ťažké spochybníť. Peštiansky lekár Gábor Katai, člen viacerých učených spoločností a prvý tajomník uhorskej lekárskej spoločnosti, vydal v reakcii na šíriacu sa epidémiu brožúru *Čo by sme mali robiť proti ničivej cholere?* Cholera pokladal za hybrid miazmatickej a nákazlivej choroby: „... cholera nie je ani čisto miasma, ani čisto nákazlivá choroba, ale je to miešanec, ktorý vznikol v spojení s organickými látkami, ktoré sa začali rozkladať, pričom zlovestná zvláštnosť oboch jej predchodcov sa nielen zachovala, ale dokonca zosilnila.“⁷⁰ Bezmocné čakanie, pokánie a sebaobviňovanie mali ľudia nahradiť dodržiavaním prírodných zákonov, ktoré dokáže popísať a vysvetliť len veda. Pre správne nastavenie sanitárnych opatrení bola odpoveď na otázku o povahe

68 BRIESE, *Angst in den Zeiten der Cholera*, s. 131.

69 PETTENKOFER. *Untersuchungen und Beobachtungen über die Verbreitungsart der Cholera nebst Betrachtungen über Maßregeln derselben Inhalt zu thun*. München 1855, s. 247-249.

70 KATAI. *Mit Kell tennünk a cholera csapasainak enyhitesere*. Pest 1866, s. 41-42.

cholery ako choroby a spôsobe jej šírenia kľúčová. Až do 70. rokov 19. storočia bola v lekárskej diskurze aj v povedomí bežných ľudí posudzovaná ako miešanec dvoch hlavných druhov chorôb. „*Cholera teda nie je ani úplne nákaza, ani úplne miasma, ale bastard oboch. Keď sa obidve spoja, ich potomok bude vykazovať všetky, ba viac ako všetky, škodlivosti rodičov, ale ich spolupráca je nevyhnutná na jeho vznik,*“ napísal v roku 1871 dolnorakúsky lekárnik Ferdinand Vielgut vo svojej knihe, v ktorej zhrnul aktuálny stav poznania o cholere.⁷¹

V Uhorsku, tak ako v celej Rakúskej ríši, sa tento hybridný prístup k cholere prejavoval v lekárskej praxi, v odporúčaníach proticholerovej literatúry aj v praktickej sanitárnej politike. V nich sa síce popierala účinnosť zábranných opatrení, ale viaceré odporúčania sanitárnych komisií vychádzali z možnosti prenosu nákazy. Udržala sa prax vytvárania cholerozých špitálov a nemiešania pacientov s choleroou a inými ochoreniami, dôležitosť dezinfekcie všetkého s čím nakazený prišiel do styku a starostlivosť o osobnú hygienu, čistotu príbytkov i verejných priestorov.

Dodržiavanie dietetických zásad a starostlivosť o osobnú hygienu presadzovali i stúpenci miazmatickej teórie pôvodu cholery. Podľa nich miazma sama osebe nepredstavovala bezprostredné ohrozenie zdravia. Aby mohla cholera prepuknúť, muselo ju niečo v ľudskom tele vyvolať. Priebeh spustenia choroby prirovnávali k tomu, keď iskra vznieti výbuch v náloži.⁷² Za najčastejší vonkajší spúšťač choroby považovali „dietetickú chybu“. Úplná cholera sa mala prejavovať obvykle v noci v dôsledku hrubého porušenia dietetických zásad ako konzumovanie škodlivej stravy, prechladnutie, miazmou otrávený vzduch, náhle prestrašenie alebo iné prudké „poryvy mysle“. Pri ľuďoch s oslabenou odolnosťou stačil na vyvolanie choroby i menší priestupok. Tento prístup k cholere viedol nielen k požiadavke väčšej čistoty a hygieny vo verejných a súkromných priestoroch, ale vytváral aj tlak na intervenciu lokálnych a celoštátnych autorít na presadenie sanitárnych a hygienických reforiem. Väčšia pozornosť sa začala venovať i kvalite bývania a celkovo životným podmienkam chudobných.⁷³

Keď sa koncom roka 1847 cholera z východu opäť blížila k hraniciam Rakúskeho cisárstva, v jednotlivých provinciách boli od novembra distribuované brožúry s názvom *Poučenie o príčinách cholery, spôsoboch prevencie...* Priama príčina vzniku cholery sa v nich spájala s doposiaľ nevysvetlenými „*kozmicko-telurickými podmienkami*“. Na základe skúseností s choleroou v rokoch 1831 a 1836 sa usudzovalo, že ak sa choroba na nejakom území epidemicky rozšíri,

71 VIELGUTH. *Beiträge zur Kenntniss der Cholera*. Wels 1871, s. 9-10.

72 EDELN. Ist die asiatische Cholera ansteckend? In *Medizinisch-chirurgische Zeitung*, č. 93, 21. november 1831, s. 257-272; č. 94, 24. november 1831, s. 278-280.

73 DORRMANN. „Das asiatische Ungeheuer“. Die Cholera im 19. Jahrhundert. In WILDER-ROTTER, ed. *Das große Sterben. Seuchen machen Geschichte*. Berlin 1995, s. 207-208.

na to, aby u človeka miazmou šírená nákaza prerástla do choroby, potrebuje „rozbušku“. Tou mohli byť zdraviu škodlivé výpary v obydlíach, zanedbaná čistota tela, požívanie ťažko stráviteľnej potravy a potravín, ktoré v tele rýchlo kvasia, nemierne pitie alkoholu, „zhýralosti každého druhu“, strach, smútok, odopieranie si spánku a vyčerpanie tela neprimeranou telesnou alebo duševnou námahou.⁷⁴ Dietetické predpisy ďalej odporúčali udržiavať telo v čase hroziacej nákazy o čosi teplejšie a tomu prispôbiť odev, dbať na vetranie obydľí a udržiavanie čistoty, najmä v prípade stiesnených domov a bytov, kde žilo pokope veľa ľudí. Ďalej sa odporúčalo neskladovať v obytnej miestnosti potraviny podliehajúce kvaseniu a udržiavať v čistote celé vybavenie domácnosti, najmä posteľ, slamníky a podlahu. Okolie obydľí malo byť zbavené odpadkov, exkrementov domácich zvierat, hnoja, zvyškov potravín a celkovo všetkého, čo mohlo hniť, kvasiť a produkovať škodlivé výpary.⁷⁵ Potrebné bolo vyhýbať sa takým druhom potravy, ktoré i za bežných okolností vyvolávali hnačku ako nezrelé alebo prezreté ovocie, melóny, repa, kapusta, tučné mäso a celý dlhý zoznam jedál, ktoré mali ľudia buď úplne vylúčiť, alebo jesť len veľmi striedmo. Počas výskytu cholery mal každý udržiavať svoju myseľ v klúde, neprepadať strachu a smútku a v prípade skutočného ohrozenia hľadať silu a útechu v náboženstve.⁷⁶

Brožúra mala za cieľ upokojiť občanov ríše, že vláda sa postará o to, aby každý chorý mal možnosť využiť lekárske ošetrovanie. V mestách určí lekárov, ktorí budú úradne povinní bezplatne ošetrovať nemajetných pacientov s cholerou. V choleroou postihnutých oblastiach bude mať vďaka vhodnému rozmiestneniu sanitárneho personálu každý možnosť využiť lekárske rady, a to nielen v mestách, ale i na vidieku.⁷⁷ Keďže pri nákaze cholerou bolo včasné poskytnutie pomoci kľúčové pre udržanie šance na prežitie, inštrukcie obsahovali i podrobné pokyny, ako poskytnúť prvú pomoc v prípade, že by sa lekár nedostavil včas alebo nemohol prísť vôbec. Postup liečby či skôr ošetrovania sa takmer nelíšil od starších návodov. Odporúčalo sa dopĺňanie tekutín bylinnými čajmi a vývarmi, masírovanie kŕčmi stiahnutého tela, udržiavanie chorého v teple a čistote. Novou časťou bolo poučenie pre tých členov domácnosti, ktorí ošetrovali chorých. V prvom rade mali dbať na to, aby si zachovali vnútorný pokoj a s rozvahou dôsledne dodržiavali pokyny týkajúce sa ošetrovania chorých a dietetických predpisov. Strach pred nákazou počas predchádzajúcej epidémie viedol k nechote pomáhať dokonca aj tým najbližším. V *Poučení* sa ho snažili zmierniť uistením, že aj keď je ázijská cholera „za zvláštnych okolností a podmienok schopná šíriť

74 *Belehrung über die Anlässe der Cholera, die Mittel zur Vorbeugung des Krankheits-Ausbruches, die Zeichen der eintretenden Krankheit, und die den Cholerakranken zu leistende erste Hilfe. Lemberg: aus der k. k. galizischen Aerarial. Druckerei, 1847, s. 3-4.*

75 *Belehrung über die Anlässe der Cholera, s. 4-7*

76 *Belehrung über die Anlässe der Cholera, s. 10.*

77 *Belehrung über die Anlässe der Cholera, s. 12.*

*sa nákazou, nie je o nič nákazlivejšia ako týfus alebo niektoré iné domáce choroby“.*⁷⁸

V roku 1851, po správach o výskyte cholery v susedných krajinách, rozoslali centrálné úrady krátke inštrukcie určené ľudu, ako sa správať počas cholery. Cholera v nich bola predstavená ako už udomácnená choroba „obyčajnej červienke blízka rodina“, ktorej sa mohol takmer každý človek pri nasledovaní úradných pokynov vyvarovať. V porovnaní so staršími pokynmi ostala väčšina odporúčaní nezmenená. Nechýba ani výstraha pred každou prudkou náruživosťou zoslabujúcou telo, najmä pred strachom z cholery. Oveľa výraznejšie ako v predchádzajúcich brožúrach pre ľud sa v nej akcentuje úloha „riadneho lekára“ a nutnosti v prípade objavenia symptómov bez meškania vyhľadať jeho pomoc. Štát sa zaviazal postarať o dostupnosť lekárskej starostlivosti, a to v oboch významoch slova – vyslať do postihnutých žúp „choleroých“ lekárov i medikov a spolu so župou si podeliť náklady na ich ošetrovanie, za lieky a dezinfekčné prostriedky. Diplomovaní lekári však boli najmä na vidieku vystavení konkurencii tradičného ľudového liečiteľstva. Pred ich službami poučenia dôrazne vystríhali:

*„Všeci zdravi bedlive sa nech majú na pozore pred každieho mena tak rečenými prekazivými prostriedkami (praeservativa) od ľudí nemúdrych schvalovanými, tím viac ale si má jeden každý vážiť a zažiť tu poradu, aby pod časom panujúcej cholery, trebas ai len pri chatrnejšom ochorení, nakoľko len možno, hneď pomoc riadnych lekárov potreboval.“*⁷⁹

Od obdobia neoabsolutizmu sa hlavným médiom, ktorým štát komunikoval s občanmi, stali úradné noviny vychádzajúce nielen po nemecky, ale aj v ostatných krajiniských jazykoch. Z nich preberali úradné oznamy, správy a články ostatné celoštátne a lokálne noviny. Osobitnú rubriku, v ktorej uverejňovali články z oblasti zdravotníctva, zriadili i *Katolícke noviny* so zdôvodnením, že „*kňaz nemá byť len duchovným, ale kde treba, má byť i telesným lekárom*“. V auguste 1855 ich redaktor Andrej Radlinský zhrnul dovedajšie znalosti a v niektorých prípadoch i protichodné rady, ako predísť cholere a ako ju liečiť. V spore, či je cholera nákazlivou chorobou, teda či sa jej šíreniu dá zamedziť karanténou, noviny zastávali názor, že „*chytľavá*“ nie je. Príčina choroby ostávala nepoznaná, no niektorí ju povahou prirovnávali k osýpkam. Ohľadne spôsobu šírenia cholery zastávali miazmatickú teóriu: „*Povetrie počas cholery je preplnené istou všeobecnou miazmatickou (nákazlivou) materiou, ktorú každý človek do seba ťahá a ňou dýcha, ktorá ale len vtedy spôsobuje koleru, keď sa prestúpi poriadok života.*“ Keďže na cholere chýbal „špecifický“ všeobecne účinný liek, ostávala len

78 *Belehrung über die Anlässe der Cholera*, s. 15.

79 ŠA ZA PoBy, Liptovská župa, Vládny komisariát, 1851, inv. č. 2063 5714 – 5965, kartón 1244, fol. 311. Poučenia, čo ľud v čas nemoci Cholery zachovávať má.

prevencia: poriadne žiť, opatrne sa stravovať a nemať z cholery strach. V čase cholery sa ľudia mali

„oddať do vôle Božskej a neprestávať poriadne žiť a všetkého takého sa chrániť, čoby nám škodiť mohlo, lebo skúsenosť učí, že ktorí sa najviac cholery báli, jej najskôr v obeť padli, ale tí, ktorí do vôle Božskej oddaní sa jej nebáli, a i s nakazenými obcovali, ich opatrovali a usluhovali im, ako kňazi a sestričky sa im šťastlivo vyhli“.⁸⁰

Okrem dodržiavania dietetických pravidiel noviny odporúčali časté vetranie príbytkov a prečistenie vzduchu pálením borievkového dreva, kadením chlóróm alebo terpentínovým olejom. Čo však malo pre reálne obmedzenie šírenia cholery najväčší význam, bolo nasmerovanie pozornosti na nakladanie s fekáliami, lebo „šíreniu choroby veľmi napomáhajú chodníky, záchody a chlievy“. Stále častejšie sa v návodoch, ako pristupovať k cholere, objavovali rady vyhýbať sa priamemu kontaktu s chorými, ako aj s ich odevom a vecami, ktoré prišli do styku s ich výlučkami a strániť sa všetkým verejným toaletám.⁸¹

Tretia vlna epidémie cholery priniesla dôležitý posun v úvahách o príčine a prevencii cholery. Pozornosť sa pomaly, ale isto presúvala od stravovacích, hygienických či morálnych priestupkov jednotlivca k všeobecnejšie ponímaným podmienkam kvality životného prostredia. Nebolo objasnené ako, ale skúsenosti z predchádzajúcich choleroých epidémií ukazovali na súvis medzi šírením nákazy, výkalmi a zvratkami chorých a s odpadovou a pitnou vodu. Anton Drasche v roku 1860 v monografii *Epidemická cholera* už mohol konštatovať, že v posledných rokoch sa v diskusiách medzi lekármi o povahe cholery takmer všeobecne začala akceptovať „veľmi zvláštna nákazlivosť cholery“ a jej schopnosť šírenia medzi ľuďmi.⁸² Tento posun na miske váh bol v prostredí rakúskej a uhorskej medicíny rozhodujúci a definitívny, aj keď miazmatická teória mala medzi lekármi a laikmi zástancov až do 80. rokov 19. storočia.

Počas štvrtej vlny cholery v roku 1866 sa pozornosť definitívne upriamila na zárodoky cholery prenášané v ľudských výlučkoch. V lekárskom prostredí i vo verejnom diskurze sa všeobecne akcentoval význam dezinfekcie všetkého, čo vychádzalo z nákazou postihnutých ľudí. Pre presadenie týchto názorov mal v nemeckých krajinách i v provinciách habsburskej monarchie zásadný význam tzv. *Cholera-Regulativ* vypracovaný poprednými nemeckými autoritami v oblasti medicíny a hygieny. Zostavila ho trojica profesorov W. Griesinger z Berlína,

80 O cholere, jej pojawoch povahe, vlastnosťach, rozssirowaní, známkach a najwyskussenessích prostriedkoch a liekoch proti nej. In *Katolícke noviny*, roč. 7, č. 31, 4. augusta 1855, s. 245-246; č. 32, 11. augusta 1855, s. 252-254.

81 SATTER, *Die Cholera und ihre Heilung*, s. 41-42.

82 DRASCHE, *Die epidemische Cholera*, s. 194-195.

profesor hygieny z Mníchova Max v. Pettenkofer a C. A. Wunderlich z Lipska.⁸³ Dokument formuloval tri hlavné odporúčania, ako zastaviť šírenie epidémie: 1. dezinfekcia výkalov a všetkých exkrementov obsahujúcich zárodky cholery; 2. udržiavanie čistoty podláh v nemocničných a obytných priestoroch a ich dezinfikovanie; 3. dodržiavania dietetických zásad týkajúcich sa potravy a správania sa počas epidémie. Už 30. septembra *Pester Lloyd* publikoval výt'ah z brožúry obsahujúci podrobný návod, akým spôsobom prevádzať dezinfekciu a aké chemické látky pri tom použiť.⁸⁴

Veľké mestá a župy vydávali vlastné inštrukcie, ako predchádzať rozšíreniu epidémie a ako sa správať počas cholery. Predseda zdravotníckeho výboru Nitrianskej župy Karol Csóka a župní lekári Jozef Nagy a Imrich Huszár vydali v maďarčine i slovenčine brožúru *Prostorozumná úprava proti nákazlivej cholere a úpravná rada o prostriedkoch pred touto nemocou ochraňujúcich*. Obvyklé rubriky, ako sa chrániť pred cholera (strava, čistota, spôsob života, starostlivosť o nakazených, ako zaobchádzať s mŕtvolami) boli doplnené o nové: ako sa má „zlá pyjáca (pitná) voda napraviť“, podrobné návody, ako dezinfikovať toalety a ostatné z hľadiska šírenia cholery nebezpečné priestory.⁸⁵

Inštrukcie vychádzajúce z *Cholerového regulatívu* šírili v jazykovo primeranej podobe články v novinách, v hospodárskych a náboženských časopisoch aj v kalendároch pre ľud. Časopis *Obzor* čitateľom odporúčal:

„Pre tých, ktorí chorého opatrujú, odporúčame tieto pravidla prozreteľnosti: obloky izby treba otvoriť, aby čerstvé powetrie pristup malo, pričom pozorovať načim, aby prúd nezasiahnuł chorého, azdaj w prwom pote ležiaceho. Nečistotu, wrchom i spodlom vyhodenú, treba čím skôr z izby odstrániť a pozorovať, aby sme paru z nej wystupujúcu newdýchli do sebä. Kto len môže, nech tú nečistotu hnedky už známou wodou witríolowou zaleje, dlážku ale izby nech častejssie poprská silným octom, tak aby sa octová para w izbe pocítiť dala. Pozorujme d'alej k tomu, aby sme ani paru dýchania chorého newtiahli do sebä, čo wsssetko dá sa wykonať, bez toho, aby to úbohý chorý zbadal. Pri zachowaní týchto prawidiel môžeme bez strachu milých opatrowať, wýsledok ale práce poručiť Pánu Bohu.“⁸⁶

Najčítanejším druhom literatúry v 19. storočí boli kalendáre a v nich uverejnené rady mali najväčší dosah. V *Národnom kalendári na rok 1867* venoval katolícky kňaz Michal Chrástek rozsiahly článok cholerovej epidémii v Uhor-

83 GRIESINGE; PETTENKOFER a WUNDERLICH. *Cholera-Regulativ*. München 1866.

84 Ein Cholera-Regulativ. In *Pester Lloyd*, roč. 13. č. 241, 30. september 1866, s. 2.

85 Písemnosti o cholere. In *Obzor*, roč. 4, č. 28, 5. októbra 1866, s. 218.

86 Najpotrebnejšie poučenie o cholere. In *Obzor*, roč. 4, č. 27, 25. septembra 1866, s. 215.

sku. Predstavil zaužívané spôsoby prevencie a liečby, ale referoval aj o nových poznatkoch nemeckej medicínskej vedy. Okrem v tom čase bežne dostupných lekárskeých časopisov čerpal z v tej dobe populárnej knihy profesora anatómie z Lipska Carla Ernsta Bocka *Volks-Gesundheits-Lehrer* z roku 1865. V časti venovanej praktických radám namiesto hľadania zaručeného lieku nabádal k pozornému sledovaniu príznakov cholery, jej včasné podchytenie a liečenie „*pokojom, posteľou, zahrievaním a diétou*“. Pre rozšírenie účinných metód na zamedzenie šírenia epidémie bolo podstatné, že sa pozornosť jednoduchých ľudí obrátila na záchody a nečistotu „*ktorá z človeka choleroou zachváteného spodkom i vrchom odchodí, najmä ak ona dlhším ležaním sosmradlavela*“. Ako kľúčovú vec pri prepuknutí cholery propagoval dezinfikovanie záchodov, pričom popísal i podrobný návod, aké látky použiť:

*„Ponevác ale, jako hore povedano, hlavné nosidlá cholerickej nákazy sú záchody a vôbec tá nečistota, ktorá z človeka, choleroou zachváteného, spodkom i vrchom odchodí: hlavné tiež pravidlo prezreteľnosti je: aby včas panujúcej cholery čo možno najmenej ľudí ten istý záchod užívalo a kde preca spoločný záchod užívať sa musí, treba ho každodeňne nákazlivosti zbaviť (desinficirovať)“.*⁸⁷

Aj štvrtá choleroová epidémia vyvolala boom často narýchlo vydávaných proticholeroových tlačovín ponúkajúcich riešenia najväčšej záhady tej doby. „Epidemický biznis“ fungoval spoľahlivo a sľuboval lukratívne zisky, či už išlo o predaj tlačéných príručiek, liekov, ako boli populárne Bastlerove choleroové kvapky, elektromagnetické pásy, „násady“ na toalety alebo iné produkty.⁸⁸ Laici, šarlatáni aj medicínsky vzdelaní ľudia ponúkali triviálne aj vedecky vyargumentované teórie pôvodu cholery. V roku 1866 vydal Ignac Pap, bývalý lekár Vesprémskej kapituly, brožúru sľubujúcu predstaviť účinný liek proti cholere. Vznik cholery v nej vysvetľoval atmosférickým elektrickým nábojom vznikajúcim a kumulujúcim sa pri búrkach blízko zemského povrchu: „*Keby nebolo elektriny vo vzduchu, nebolo by hromov, bleskov a hromobitia, ale kvôli nám samým by sme na zemi nepoznali cholero, lebo práve táto atmosférická elektrina je generatívna a excitačnou príčinou cholery*“.⁸⁹

Spoločným znakom väčšiny inštrukcií bolo, že oproti predchádzajúcim choleroovým epidémiám kládli oveľa väčší dôraz na dezinfekciu všetkého, čo prišlo do kontaktu s exkrementami chorých. Ako dezinfekčné látky sa odporúčala ky-

87 CHRÁSTEK. Nečo o cholere vôbec a o jej tohoročnom zúrení na Slovensku zvlášte. In *Národný kalendár* 1867, roč. 2, Banská Bystrica 1866, s. 381-382, 387-388.

88 MÜHLAUER. *Welch' ein unheimlicher Gast. Die Cholera-Epidemie 1854 in München*. Münchener Universitätsschriften 17, Münster 1996, s. 119-128.

89 PAP. *Villanykór. (Cholera). Biztos segítő módok a cholera ellen*. Papa 1866, s. 12-13.

selina karbolová, karbolové alebo fenolové vápno, roztok galátu železa, ale aj chlórové roztoky.

Od konca 60. rokov 19. storočia sa sanitárna politika štátu v boji proti chole- re, ale i epidémiam celkovo zamerala na prevenciu. Do arzenálu intervencií sa opäť vrátilo obmedzenie pohybu a zákazy masových zhromaždení. V dôsledku sanitárnych a zdravotníckych opatrení sa cholera stávala nielen ľudskou tragé- diou, ale i obrovskou finančnou záťažou pre štát a verejnú správu. Úradne na- riadované sypanie dezinfekcie do žúmp a kanálov sa financovalo z verejných zdrojov, čím náklady obcí a miest obrovsky narástli a u väčších miest dosahovali stovky zlatých. Napríklad Banská Bystrica v roku 1866 zaplatila z mestskej po- kladne len na karbolovú dezinfekciu 200 zlatých.⁹⁰ Na dezinfekciu sa používali rôzne chemikálie a mestské authority sa nie vždy zhodli na výbere najvhodnejšej látky. Už len samotné pravidelné vykonávanie dezinfekcie však malo za násle- dok prísnejší dohľad nad čistotou na verejných priestranstvách.

V čase telegrafov a železníc mal štát k dispozícii i omnoho rýchlejšie a účin- nejšie nástroje osvetly a propagandy. Využívali sa i osvedčené spôsoby oslo- vovania vybraných skupín i bežných občanov. Množiace sa správy o cholere v susedných krajinách zalarmovali úradníkov na ministerstve vnútra a už v roku 1871 rozposlali brožúru s odporúčaniami, ako sa epidémii vyhnúť a čo v prípa- de nákazy robiť. Po potvrdení výskytu cholery v Haliči vydal minister vnútra 16. augusta vyhlášku, ktorú už na druhý deň zverejnili vládne budapeštianske noviny *Budapesti Közlöny* i viaceré ďalšie denníky.⁹¹ Minister nariadil venovať osobitnú pozornosť udržiavaniu čistoty na uliciach a v domoch. Na verejných miestach, kde sa zdržiaval veľký počet ľudí, najmä počestných, ako boli že- lezničné stanice, hotely, hostince a divadlá, rovnako i vo veľkých továrňach sa mala každý deň povinne vykonávať dezinfekcia žúmp, záchodov a kanalizácie a plnenie tohto príkazu mali úrady prísne kontrolovať. Bol zakázaný predaj ne- zrelého ovocia, pokazených rýb a iných nezdravých potravín. Župy a mestá boli povinné v prípade výskytu cholery zabezpečiť ubytovanie, ošetrovanie a liečbu chorých. Výskyt úradne potvrdeného prípadu nákazy mal byť telegraficky ozná- mený ministerstvu vnútra, ktoré bolo poverené vytvárať a zverejňovať štatistiky cholerou nakazených, zomrelých, vyliečených a hospitalizovaných.

Smutné štatistiky nakazených a zomrelých na cholera zverejňovali v roku 1873 vládne budapeštianske noviny *Budapesti Közlöny*. Verejnosti mali slú- žiť ako overený zdroj správ o potvrdenom výskyte, šírení alebo ústupe chole-

90 ZECHENTER-LASKOMERSKÝ. *Päťdesiat rokov slovenského života II*. Dostupné na: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1367/Zechenter-Laskomersky_Patdesiat-rokov-slovenske-ho-zivota-II/2

91 Pozri napríklad: *Pressburger Zeitung*, č. 188, 17. august 1872, s. 1; *Westungarischer Grenz- bote*, roč. 1, č. 73, 17. august 1872, s. 5.

ry a oslabovať riziko vzniku paniky a nepokojov. Výkazy však boli dôsledne vedené a načas zverejňované len v prípade väčších miest a ich blízkom okolí. Skutočnosť, že vidiecke oblasti na periférii boli informačne nepokryté, neumožňovala v predstihu prijať potrebné opatrenia, čo napomáhalo šíreniu choroby. Župní úradníci a magistráty miest sa v snahe zabrániť panike uchýľovali k taktike zamlčovať a tajiť a nezverejňovali údaje o počte nakazených a obetí. V čase telegrafov a železnice to však malo často opačný efekt, keď sa obyvatelia Prešova, Košíc či Rimavskej Soboty dočítali v celokrajinských novinách viac ako vo vlastných župných či mestských novinách.

Administratívne náročné a finančne nákladné opatrenia vykonané na zabránenie rozšírenia a zmiernenia priebehu epidémie nedosiahli očakávaný efekt. Vysielanie lekárov do najviac zasiahnutých žúp, distribúcia dezinfekčných prostriedkov a liekov boli z prevažnej časti hradené z verejných zdrojov. Napriek tomu najmä vo vidieckom prostredí narážali na bariéru nedôvery, ignorancie a niekedy i viac či menej skrytých foriem odporu. Zdrojom konfliktov boli i snahy župných zdravotných výborov, ktoré vysielali úradníkov s cieľom získať informácie priamo na mieste osobnou návštevou v domoch, spojenou s rozdeľovaním liekov a dezinfekcie. Ľudia im zo strachu odmietali otvoriť dvere, ignorovali ponúkanú pomoc a ojedinele boli vystavení slovným i fyzickým útokom.⁹²

V prvých mesiacoch výskytu cholery sa javilo, že uhorský štátny aparát síce s problémami, ale zvláda boj s choleroou. S pribúdajúcimi mesiacmi však trpezlivosť ľudí, no najmä finančné zdroje narazili na svoje dno. Liečba pacientov s choleroou bola veľmi nákladná. Po každom chorom bolo potrebné vymeniť nielen oblečenie, ale aj náplň vankúšov a slamníkov. Niekoľko hodín trvajúce nekontrolovateľné vyprázdňovanie kontaminovalo všetko v okolí pacienta. Potrebné boli množstvá prikrývkov, flanelových a ľanových látok, spotrebovalo sa veľké množstvo dezinfekčných prostriedkov, liekov. Bolo potrebné uhradiť náklady na odmenu sanitárnemu personálu. Na župy sa dlho po dození epidémie župní lekári, chirurgovia a lekárnici opakovane obracali so žiadosťami o vyplatenie diét za prácu počas cholery. Choleroové nemocnice v čase kulminujúcej epidémie kapacitne nestačili ošetrovať pacientov, preťažený zdravotnícky personál v mestách nedokázal zvládať návaly nakazených, bol nedostatok dezinfekčných prostriedkov a lekárskeho materiálu. Sanitárny a zdravotnícky systém kolaboval z dôvodu nedostatočného finančného zabezpečenia. Na vidieku bola situácia kritická ešte aj z iných dôvodov. Nečakane veľký počet nakazených a vysoká smrtnosť presahujúca miestami i 50 percent boli do veľkej miery spôsobené pomaly prebiehajúcou medikalizáciou uhorskej spoločnosti.

92 DERFIŇÁK, Cholerová epidémia na severovýchode Uhorska, s. 126-127.

Cholera a medikalizácia spoločnosti

Zo spomínaných poučení pre ľud vydávaných pred každou cholеровou hrozbou je neprehliadateľná snaha štátnej byrokracie maximálne využiť potenciál dostupných lekárskejších kapacít na potlačenie epidémie a prekonanie nedôvery, antipatie až averzie vidieckeho obyvateľstva voči doktorom. S lekármi ako s úradníkmi stoličnej administratívy sa bežný človek stretával prostredníctvom očkovania proti kiahňam už od jozefínskych čias, pravidelnejšie od začiatku 19. storočia. Vo väčšine vidieckej populácie, ale ako sme videli na príklade Pešti často aj v mestskom prostredí, prevládala neochota akceptovať byrokraticky presadzovanú autoritu lekárov a nimi ordinované spôsoby liečenia. Pre bežného človeka metódy úradných lekárov spochybňovali tradičnú liečebnú kultúru, v niektorých prípadoch ju priam zakazovali, a snažili sa ju nahradiť úradne kontrolovanou lekárskou vedou.⁹³ Tieto opatrenia boli súčasťou komplexných zmien označovaných ako medikalizácia. Tento koncept vypracovaný už pred polstoročím, i napriek niektorým výhradám, najlepšie popisuje zmeny prebiehajúce v moderných štátoch a smerujúce ku komplexnému podriadeniu rôznych oblastí fungovania spoločnosti kategóriám lekárskej vedy a jej kontrole.⁹⁴

Medicína v Európe bola v prvej polovici 19. storočia rozdelená do množstva škôl, rozličných praktických liečebných metód a teoretických prístupov, mnohé z nich sa pohybovali na hranici mystiky a šarlatánstva. Pri pokusoch o liečbu cholery sa to ukázalo v plnej nahote a jedna „overená“ metóda liečby, jeden „zaručene účinný“ spôsob ošetrovania pacientov striedal ďalší. Nebola to rôznorodosť, konkurencia rôznych prístupov, ani eklekticismus, ale terapeutická anarchia.⁹⁵ V povedomí vzdelanejšej časti spoločnosti medicína ako veda a lekári ako povolanie utrpeli v očiach verejnosti veľkú reputačnú ujmu. Púšťanie žilou, podávanie ópia, gáfru, bizmutu, ortuti a iných zdravie ohrozujúcich látok ordinované promoványi lekármi a prednosťami kliník sa v porovnaní s tradičnými liečebnými postupmi sotva mohli popýšiť lepšími výsledkami. Nižšie sociálne vrstvy na vidieku i v mestách lekárom aj tak nikdy nedôverovali a ostávali pri tradičných formách liečby. Zahrievanie, vyvolávanie potenia, doplňovanie tekutín a masáž kčmi stiahnutých svalov, pitie bylenných čajov a tinktúr prijímali pacienti všetkých stavov s väčšou dôverou, bez obáv z toho, že by ich niekto chcel otráviť.

Kritika nemohúcnosti medicíny sa objavovala i v proticholеровých brožúrach, ktorých autormi boli kňazi. V roku 1866 vydal katolícky farár v Zalskej župe Zsigmond Zsiray príručku *Rolník ako cholеровý lekár*. Dôvodom, prečo sa

93 PROMITZER, *Vorwegnahme und Ernstfall*, s. 87-88.

94 ECKART a JÜTTE. *Medizingeschichte. Eine Einführung*. Köln; Weimar; Wien 2014, s. 347-354.

95 BRIESE, *Angst in den Zeiten Cholera*, s. 93 a 100, kde uvádza odkazy na dobovú literatúru.

namiesto pôvodne zamýšľaného novinového článku rozhodol vydať obsiahlejší spis bolo zistenie, že mnohí ľudia majú o cholere len veľmi nejasnú predstavu i napriek tomu, že sa pravidelne objavuje od roku 1831. Po vyše 30 rokoch bádania a vedeckej diskusie o cholere sa medicína nikam neposunula:

„Mnohí významní lekári premýšľali a písali o téme a liečení tejto choroby. Napriek tomu sa teraz v roku 1866, takmer ako na začiatku, vyjadrujú rôzne názory na túto tému a používajú sa rôzne lieky, často protichodné navzájom i voči chorobe. Je teda prekvapujúce, že cholera žne len úrodu?“⁹⁶

Autoritu lekárov často podkopávali i články uverejňované v novinách, ktoré vyjadrovali všeobecnú skepsu ohľadne zmysluplnosti medicínskej liečby. Aj inak seriózne a dôveryhodné peštianske *Slovenské noviny* z času na čas uverejnili dopisy čitateľov, v ktorých boli terapeutické schopnosti lekárov vysielaných do postihnutých oblastí otvorene spochybňované:

„My nič, nemáme proti tomu, keď lekár v čas nákazy do obce príde, ačpráve o cholere už chýrny učenec Andrai vyslovil, že ‚jej diagnosa je ľahká, prognosa nebezpečná a terapia žiadná‘, tedy čisté experimentovanie, ktoré na základe lekárom predpísaných liekov i laikus previesť môže.“⁹⁷

V tejto spleti často si odporujúcich liečebných prístupov strácali lekári nielen sebavedomie, ale i dôveryhodnosť u pacientov. Situáciu, ktorá vo vtedajšej medicíne panovala ohľadne liečebných prostriedkov, charakterizoval c. k. plukovník lekár v zálohe Imrich Matej Korauš ako „opravdivý chaos“.

„Kľak autorit, ba i neautorit, tolko povedať možno, proticholeroých liekov, tak že vidiečny lekár naskrze nemôže prísť do rozpakov, čo má na prípad upotrebiť: lebo oprávnenosť na príklad pekelného kameňa alebo strychnínu je práve tak zastatou autoritou (Müller, Manee a Jenkins) ako oprávnenosť arseniku, horúcej vody na pitie, rúskych kvapiek, najtuhšieho alkoholu, studených výmyvkov (Burov, Bock, Thierfelder, Gugot a Legrand, Preiss) alebo čohokoľvek druhého.“⁹⁸

Korauš po odchode do civilu pôsobil ako profesor na gymnáziu v Kláštore pod Znievom a vykonával i súkromnú prax. Počas cholery, ktorá v Turci kulminovala na prelome leta a jesene 1873, pacientov liečil „červodusnými“ liekmi, lebo bol presvedčený, že chorobu spôsobuje ešte neobjavený druh črevných cudzopasníkov.

96 ZSIRAY. *A falusi gazda mint cholera-orvos*. Szombathely 1866, úvod.

97 *Slovenské noviny*, roč. 6, č. 110, 21. júla 1873, s. 3.

98 Statistický výkaz o cholere v Kláštore pod Znievom. In *Slovenské noviny*, roč. 6, č. 153, 9. októbra 1873, s. 2-3.

Terapeutické postupy používané lekármi sa v priebehu nasledujúcich epidémií cholery podstatnejšie nezmenili. Púšťanie žilou, vyprázdnenie tráviaceho traktu prehánadlami, zväčša veľmi drastickými až nebezpečnými, predpisovanie narkotík na zmiernenie kŕčov, zachladzovanie tela pri horúčke alebo jeho masívne zahriatie a vypotenie ordinovali lekári pri prvej i pri poslednej veľkej epidémii v roku 1873. Väčšina nakazených však nebola ošetrovaná lekármi, prípadne stoličnými chirurgmi, ale za pomoci rodinných príslušníkov, v lepšom prípade miestneho kňaza či panského úradníka. Ponuka bežne dostupných ochranných prostriedkov, tzv. prezervatívov a liekov proti cholere odporúčaných v novinách, proticholeroých brožúrach a kalendároch sa za 40 rokov len málo zmenila. Kňaz Ján Palárik radil počas epidémie v roku 1855 podávať chorým prášok z rastliny ipecacuana, odvar rumančeka a borievky, ktoré boli ako „zaručené“ lieky známe už v roku 1831. Juraj Škultéty, úradník na panstve rodiny Révay, odporúchal v roku 1866 ako nevinný, lacný a bezpečný liek proti cholere sirkový kvet (flores sulphuris). Túto liečebnú metódu si vyskúšal už za predchádzajúcej cholerovej epidémie.⁹⁹

Vývar z borievkových semien bol najčastejším ľudovým prezervatívom, ktorý odporúčali lekári, kňazi i hochštapleri.¹⁰⁰ Gustav Szontagh, bývalý c. k. dôstojník zboru granátnikov, patril k najagilnejším propagátorom borievkového vývaru proti cholere. V novinách *Pesti Nap* uverejnil 20. júla 1855 článok, ktorý prevzali *Slovenské noviny*. Sťažoval sa v ňom, že „*lidé nyní tímto odvarkem sami sebe i své nemocné ,jako koně‘ napájějí a potom prý poručený prostředek, jelikož neprospívá, z nepůsobnosti obviňují*“. Užívateľov preto nabádal, aby ho brali s mierou, najviac dva poháre a hneď pri objavení príznakov choroby.¹⁰¹

Liečivá sila borievok bola využívaná aj v ľudovej medicíne a bežne sa vyskytovala v prírode, čo boli hlavné dôvody ich obľuby a rozšírenosti. Ďalším bola nedôvera pospolitého ľudu voči lekármi podávaným liekom. *Slovenské noviny* si v roku 1855 všimli ešte i ďalší, psychologický účinok podávania liekov z borievok:

„...obecný náš lid – dosti nerozumně – o proti ,latinské kuchyni‘ (lékům) pořád jakausi nedůvěru chová, v jalovci ale podáva se mu lékařstvo, jež sobě každý sám ve své slovenské kuchyni připravití může. [...] Již ta důvěra, kterau naše obecentsvo ku řečenému prostředku má, v němž i vše-

99 *Obzor*, roč. 4, č. 27, 25. septembra 1866, s. 211.

100 Jedným z najagilnejších propagátorov a podľa neho i „objaviteľom“ liečivých účinkov odvaru z borievky bol gemerský šľachtic Kornel Kiríny. Roku 1855 vydal v Pešti svoje skúsenosti s liečbou v maďarskej brožúre *Biztos sajátlagos gyógyszer a Keleti Cholera ellen*, ako aj v preklade do nemčiny *Ein sicheres spezifisches Heilmittel gegen die orientalische Cholera*.

101 *Slovenské noviny*, roč. 6, č. 87, 28. júl 1855. s. 293.

*likau naději vyhnuti se strašné záhubě skládá, mohutnou pákou jest k odstranění strachu naplašených myslí“.*¹⁰²

Choleroá epidémia v roku 1831 jasne ukázala, že na zvládnutie podobných kríz, ktoré sa v budúcnosti dali očakávať, bude potrebné navýšiť počet a odbornú pripravenosť zdravotníckeho personálu v stolicách. Väčšina uhorských lekárov študovala na lekárskej fakulte Peštianskej univerzity, až do roku 1872 jedinej v Uhorskom kráľovstve. Počet lekárov, ktorí ukončili štúdium, sa až do začiatku 30. rokov 19. storočia pohyboval okolo desať až dvanásť ročne.¹⁰³ To ako tak postačovalo na generačnú výmenu v rámci existujúcej štruktúry lekárskej starostlivosti, no na rozširovanie siete lekárskeho služieb a ich špecializáciu to však bolo málo. Záujem o lekárske povolanie pozvoľne stúpal od druhej polovice 20. rokov 19. storočia, čo sa prejavilo v rastúcom počte absolventov medicíny v Pešti a niekoľko študentov každý rok ukončilo medicínu i vo Viedni.¹⁰⁴ Po „veľkej cholere“ v roku 1831 bol nárast študentov lekárstva i počtu absolventov enormný a v druhej polovici 30. rokov 19. storočia prekročil číslo 50. Dve cholerové epidémie v rokoch 1848/9 a 1855/56 nevyvolali podobnú reakciu ako prvá choleroá epidémia a počty každoročných absolventov medicíny na jedinej uhorskej lekárskej fakulte ostávali v rozmedzí od 20 do 40 ročne. Až od začiatku 70. rokov 19. storočia sa počet medikov prichádzajúcich do lekárskej praxe výrazne zdvojnásobil na 60 až 80 ročne.¹⁰⁵

Reformy štátnej a verejnej správy realizované v Uhorsku v období neoabsolutizmu boli uskutočnené s cieľom implementovať po vzore Predlitavska jednotnú legislatívu a organizáciu okrem iných aj v oblasti zdravotnej starostlivosti na celom území ríše. V priebehu 50. rokov 19. storočia sa zvýšila kvalita medicín-

102 *Slovenské noviny*, č. 101, 30. augusta 1855, s. 340-341.

103 V rokoch 1801 – 1810 fakultu ukončilo 120 medikov, v desaťročí 1811 – 1820, poznamenanom napoleonskými vojnami, dvoma štátnymi bankrotmi, úpadkom životnej úrovne honorácie počet absolventov medicíny poklesol na 83. V rokoch 1821 – 1830 počet absolventov opäť stúpol na 120. V akademickom roku 1829/30 prvýkrát sa počet absolventov (29) blížil k tridsiatim. Stúpajúci trend pokračoval v rokoch 1831 – 1840, keď štúdium ukončilo 442 medikov. Najviac ich bolo 54, a to dvakrát po sebe v akademických rokoch 1835/6 a 1836/7. HÖGYES, *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről*. Budapest 1896, s. 228-240. V 40. rokoch 19. storočia lekársku fakultu v Pešti ukončilo 306 medikov – tento pokles len sčasti možno dať do súvisu s revolučnými udalosťami meruôsmych rokov. Ani v 50. a 60. rokoch 19. storočia sa počty absolventov výrazne nezvýšili (320, resp. 368 za danú dekádu).

104 Na lekárskej fakulte Viedenskej univerzity vo Viedni získavali vzdelanie nemeckí študenti z okolia Prešporuku a zo Spiša, budúci vojenský lekári na vojenskej chirurgickej akadémii, tzv. Josephinum existujúcej v rokoch 1785 – 1872. Ich počet bol kvôli vysokým životným nákladom a štúdiu v nemčine nízky. Bližšie pozri: JUNAS, *Lekári a spoločnosť v 19. storočí na Slovensku*. Martin 1990, s. 18-21.

105 HÖGYES, *Emlékkönyv a Budapesti*, s. 244-261.

skej starostlivosti, a to najmä dôrazom na špecializáciu lekárov. Rozšírila sa sieť ambulancií, čím sa zlepšila dostupnosť lekárskeho a zdravotníckeho služieb pre obyvateľstvo, a to nielen na komerčnej báze, ale aj pre sociálne odkázané skupiny. Systém obecných a okresných úradných lekárov zavedený v Uhorsku na začiatku neoabsolutizmu sa osvedčil a pretrval i po jeho páde.¹⁰⁶ Miesta župných a okresných lekárov nemali byť (tak ako miesta ostatných župných úradníkov) volené, ale obsadzované menovaním. Nariadením ríšskeho ministerstva vnútra bolo stanovené, že na 5000 obyvateľov musí byť úradne menovaný jeden lekár.¹⁰⁷

V prvých rokoch neoabsolutizmu pretrvávali problémy s obsadením nie práve lukratívne platených miest kvalifikovanými lekármi, ktorí navyše museli dokonale ovládať nemčinu a vedieť komunikovať miestnymi jazykmi. Najmä na území dnešného Slovenska, v Hontianskej, Komárňanskej, Novohradskej a Liptovskej župe sa nedarilo obsadiť miesta úradných okresných lekárov a naplniť predpísané kvóty. Roku 1853 mali všetky župy podať správu o lekárskom zabezpečení pre prípad, ak by prepukla cholera. Podobné zisťovanie bolo nariadené ohľadne plnenia vládnych nariadení týkajúcich sa vybavenia lekární a odbornosti ich majiteľov.¹⁰⁸ Aj ďalšie centrálna nariadenia smerom k mestám boli súčasťou širšie ponímanej prípravy na epidémiu cholery. Mestské zastupiteľstvá sa mali postarať o vyčistenie námestia a hlavných ulíc. V niektorých mestách, ako napríklad v Banskej Bystrici, žiadali o dodatočnú pomoc a zabezpečenie väzňov ako lacnej pracovnej sily.¹⁰⁹

Niektoré kroky štátnej moci boli priamo reakciou na očividné nedostatky systému odhalené počas opätovného výskytu cholery v roku 1854/5. V reakcii na cholеровú epidémiu boli roku 1855 v piatich uhorských dištriktach zriadené stále zdravotnícke rady.¹¹⁰ Z ich podnetov boli predkladané návrhy na reformy zdravotníckej starostlivosti. Patrí k nim i program budovania verejných nemocníc z roku 1856, ktorý pre celé územie Uhorska vypracovala komisia na čele s Károlyom Tormayom. V špecializovaných klinikách sa mala poskytovať výhradne zdravotná starostlivosť. Charitatívne a opatrovateľské služby dovtedy vykonávané nemocnicami prevzali iné typy ústavov.¹¹¹ Cholеровá epidémia v rokoch

106 DUDEKOVÁ. Centralizácia a represia versus modernizácia. Vplyv neoabsolutizmu na organizáciu verejnej zdravotnej a sociálnej starostlivosti v Uhorsku. In KOVÁČ; KOWALSKÁ a ŠOLTÉS et. Al. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava 2015, s. 202-208.

107 ANTALL a KAPRONCZAY. Das ungarische Gesundheitswesen zur Zeit des Absolutismus und Dualismus. In *Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de historia artis medicinae*, 2003, roč. 48, č. 1-4, s. 5-6.

108 Štátny archív Banská Bystrica (ŠA BB), Zvolenská župa, 1850 – 1860, Administratívne spisy, 1853, inv. č. 104, škatuľa 14, inv. č. 105, škatuľa 15.

109 ŠA BB, Zvolenská župa, 1850 – 1860, Administratívne spisy, 1853, inv. č. 100, škatuľa 13.

110 BOKESOVÁ-UHEROVÁ. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku*. Martin 1989, s. 93-95.

111 ANTALL a KAPRONCZAY, *Das ungarische Gesundheitswesen*, s. 6.

1854/5, v hornouhorských župách sa vyskytujúca ešte i v rokoch 1856, podnieťla centrálné úrady, aby zmapovali dostupnosť lekárskej starostlivosti a župným úradom nariadili, aby vypracovali štatistický prehľad sanitárneho personálu na svojom území.¹¹²

Napríklad Liptovská župa mala v roku 1857, pri zisťovaní počtu sanitárneho personálu, 71 747 obyvateľov a na jej území pôsobilo deväť lekárov, päť chirurgov a šesť oficiálne vyškolených, tzv. cedulových pôrodných babíc.¹¹³ Spomedzi lekárov šiesti boli platení štátom, jeden bol mestským lekárom a dvaja vykonávali súkromnú prax. U chirurgov boli štátom platení dvaja, jeden dostával plat z mestskej pokladne a dvaja ordinovali privátne. Šesť vyškolených babíc na tak rozľahlú župu ako Liptov bolo veľmi málo, na jednu pripadalo takmer 12-tisíc ľudí. Tri babice dostávali plat od štátu a tri poskytovali pomoc privátne. Sanitárny personál dopĺňali štyri lekárne.¹¹⁴ Tak ako v Liptove, kde jeden lekár pripadal na skoro 8000 obyvateľov, sa ani v ďalších župách nedarilo naplniť predpísanú kvótu lekárov, zatiaľ čo v 90-tisícovej Pešti pripadal jeden lekár na 300 obyvateľov.¹¹⁵

Zmeny v prístupe k lekárom a uznanie ich spoločenskej prospešnosti sa ľahšie presadzovali na lokálnej úrovni. Príkladom je mesto Prešporok. Prešporská stolica patrila k tým, kde počas epidémie 1831 zomrel na cholera vysoký podiel obyvateľstva, vyše šesť percent. Po Abovskej (8,9 %), Nitrianskej (7,2 %), Zemplínskej (7,2 %) a Šarišskej stolici (6,6 %) to bol piaty najvyšší v krajine. Obyvateľstvo Prešporoka však cholera výraznejšie nepostihla. V meste prepukla relatívne neskoro, až 9. septembra a trvala do 6. novembra. Z 2222 nakazených zomrelo len 189 ľudí. V prípade choroby, pri ktorej zomrel v priemere jeden z dvoch nakazených, to bol veľký úspech. Napríklad už v susednej Trnave sa cholerau nakazilo 895 ľudí a podľahlo jej až 496.¹¹⁶ Bola to nepochybne zásluha väčšej pozornosti venovanej ochrane zdravia, kompetentnosti lekárov, ošetrovateľov a zriadenia cholerového špitála. Predstavitel'ov mesta to motivovalo k navýšeniu počtu sanitárneho personálu plateného mestom a ďalším krokom zlepšujúcim dostupnosť lekárskej starostlivosti.¹¹⁷

Po doznení cholery v marci 1856 sa v niektorých župách diskutovalo o tom, ako sa lepšie pripraviť na ďalšiu vlnu cholery, ktorá sa dala očakávať. V Liptov-

112 BOKESOVÁ-UHEROVÁ, *Dejiny zdravotníctva na Slovensku*, s. 94-97, 127.

113 GOLIAN, *Život ľudu devianského. Historicko-demografická a kultúrna sonda do každodenného života na Podpolaní v dlhom 19. storočí*. Ružomberok 2019, s. 213-216.

114 ŠA ZA PoBy, Liptovská župa, Prezidiálne spisy, 1857, kartón 1177, fol. 705-707, Verzeichniss des wirklichen Sanitäts Personals im Liptauer Comitате vom Jahre 1857.

115 HAHN, *A magyar egészségügy, története*. Budapest 1960, s. 29.

116 LINZBAUER, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tomus III., Sectio IV., s. 490.

117 LUKÁCS, Az 1831-32. évi magyországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. In PALLA, ed. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*. 40. kötet, s. 96.

skej župe porade predsedal hlavný župný lekár Karol Hoffmann a malo sa na nej diskutovať o podmienkach rozšírenia siete obecných lekárov a ich financovania. Dohodli sa, že ak ich obce nedokážu platiť výhradne z obecných peňazí, tak bude na lekárov prispievať každý dobrovoľnou sumou. Prekážkou teda už nebola nedôverčivosť ľudí či malá autorita lekárov, ale nedostatok zdrojov, ktorými obce disponovali. Zápisnica priamo spomína súvislosť medzi zmenou postoja k lekárom a poslednou epidémiou: „*potřeba rozmnožení lékařů zvláště minulého roku v čas panovavší cholery se za nevyhnutnou od samého lidu uznala*“.¹¹⁸ Premena sociálneho statusu lekára v 50. a 60. rokoch 19. storočia teda o čosi postúpila. Prispela k nej profesionalizácia a špecializácia lekárov, ale najmä zlepšenie ich ekonomických podmienok nastavením jasných pravidiel úhrady ich nákladov za liečenie z verejných zdrojov.¹¹⁹

Podobný príklad, aj keď motivovaný negatívnou skúsenosťou, predstavuje mesto Skalica, ktoré kruto postihla cholera v roku 1866. Keď Uhorsko o sedem rokov opäť zasiahla epidémia, magistrát mesta podnikol opatrenia, aby bol na očakávanú hrozbu pripravený. *Slovenské noviny* 17. septembra 1873 uverejnili list dopisovateľa zo Skalice, ktorý omnoho miernejší priebeh cholery pripisoval preventívnym krokom urobeným zo strany mesta:

*„Traja lekari jednostajne chodia a majú celé mesto na tri čiastky rozdelené. Každý z nich vo svojej čiastke lieči bez toho, žeby od chorých plat požadoval lebo ho mesto platí. Sú i dva špitále zriadené pre nemocných na cholery. Toto všetko zasluhuje uznanlivosti od každého opravdivého ľudomila.“*¹²⁰

Popri lekároch boli počas „veľkej cholery“ čo do významu druhou najdôležitejšou profesiou lekárni. V čase kulminácie epidémie sa ukázal jednak ich nepostačujúci počet a nerovnomerné rozmiestnenie po krajine, ako aj ich nedostatočná odborná kvalifikácia a erudovanosť. Podobne ako v prípade lekárov a chirurgov boli aj v prípade farmaceutov zmeny uskutočniteľné len intervenciou štátu, ktorý jediný mal nástroje na plošnú reformu. Dňa 3. decembra 1833 vstúpila do platnosti organizačná reforma siete lekárni, ktoré boli rozdelené do 17 grémií. Jej cieľom bolo zlepšenie dostupnosti lekárni, zvýšenie odbornej úrovne majiteľov apaték a zabezpečenie zásobovania liekmi.¹²¹ V priebehu 30. a 40. rokov sa však túto reformu podarilo naplniť iba v mestách a ich blízkom okolí. Obyvateľstvo na vidieku naďalej zotrvalo pri tradičnej ľudovej medicíne.

118 *Slovenské noviny*, roč. 8, č. 40, 3. apríla 1856, s. 132.

119 FALISOVÁ. *Lekári na Slovensku do roku 2000*. Bratislava 2010, s. 60.

120 *Slovenské noviny*, roč. 6, č. 140, 17. septembra 1873, s. 3.

121 LINZBAUER, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tomus III., Sectio IV., s. 589 a nasl.

Dôvodom bola nielen zlá dostupnosť lekární a nedostatok peňazí na kupovanie drahých medikamentov, ale i neochota vzdať sa po generácie používaných a overených liečebných postupov.

Evanjelický učiteľ z Budinej v Novohrade František Jesenský v liste uverejnenom v novembri 1866 v *Obzore* vyjadril obavy z cholery, ktorá v iných častiach Uhorska už mesiace zúrila. Obec bola od najbližšej lekárne a doktora vzdialená tri hodiny cesty, čo bolo podľa neho hlavným dôvodom, prečo miestni ľudia ich pomoc nevyhľadávali a spoliehali sa na vlastné sily.

*„...daktori z našich ľudí ,apathéku‘ ani podľa mena nepoznajú. No ale, nič to preto! My dúfajúc v Hospodina budeme očakávať, či naozaj cholera i teraz neobíde vrchy naše, jako jich obišla r. 1831, jestliby sa ale z dopuštenia Božieho aj u nás pristavila, budeme si pomáhať podľa nárad, v tomto časopise uverejnených“.*¹²²

V hornouhorských župách, najmä v Turci, na Liptove a ich okolí proces medikalizácie brzdil podomový predaj rôznych pokútne vyrábaných tinktúr, olejov a bylenných líkérov. Predávali ich podomoví obchodníci, tzv. olejkári, supľujúci tak slabo rozvinutú sieť lekární. Už od konca 18. storočia bol intimátni zakázaný predaj olejov a tinktúr. V období počas a po epidémii cholery Kráľovská miestodržiteľská rada opakovane vydávala zákazy podomového predaja olejkárov. Turčianskej župe boli ešte v 50. a 60. rokoch 19. storočia posielané úradné hlásenia o uväznení olejkárov pochádzajúcich z jej územia za nelegálny predaj liekov z rôznych končín Uhorska i zo susedných krajín.

V uhorských podmienkach, najmä na vidieku, zohrávali v procese medikalizácie rozhodujúcu úlohu kňazi. Od ich postoja a angažovania sa v prospech štátom presadzovaných sanitárnych, hygienických a vakcinačných opatrení do veľkej miery závisela miera ich akceptovania a rešpektovania obyvateľstvom. Počas prvej epidémie v roku 1831, ale aj v priebehu ďalších vln cholery, boli stoličný lekár, mestskí a súkromní lekári a chirurgovia, ako i majitelia lekární príslušníkmi honorácie, nešľachtickej inteligencie. Vo väčšine prípadov nepochádzali z miest, kde vykonávali prax a často boli i cudzincami nielen podľa stolice, kde sa narodili, ale prišli aj z iných provincií ríše. Pre sanitárny personál, ktorý ako cudzí element prichádzal v čase cholery do obce, boli prístup kňaza a jeho angažovanosť kľúčové pre získanie dôvery ľudí. Ján Palárik to poznal z vlastnej skúsenosti kňaza, ktorý v pastorácii zažil štyri cholerové epidémie.

„Najmä po dedinách – pastýr duchovný cieľu primeraným vyučovaním ľudu a ochotným k pomoci prispení viac dobrého vykonať môže, nežli najmúdrejší lekár. Medzi obecným ľuďom sú zakorenené všakovaké pred-

122 *Obzor*, roč. 4, č. 33, 25. novembra 1866, s. 258-259.

*sudky, ktoré jedine kňaz porazit môže. Dôkladné poučenie ľudu je tuná hlavnia vec.*¹²³

Kostoly a kazateľnice boli popri stoličnej (župnej) administratíve a mestskej samospráve na mnohých miestach najdôležitejším kanálom, ktorým sa šírili inštrukcie, ako postupovať pri prevencii a liečbe. Duchovní farníkom komunikovali nielen nariadenia centrálnych sanitárnych úradov týkajúce sa cholerovej epidémie, ale sprostredkovali im aj správy z úradných novín i ostatnej tlače. Vo farnostiach zohrávali dôležitú úlohu i pri monitorovaní zdravotného stavu obyvateľstva. Boli zodpovední za administratívnu agendu farnosti, a tak mali najlepšie znalosti o všetkých farníkoch. Komunikácia v niektorých prípadoch prebiehala oboma smermi. Kňazi nielen noviny odoberali, ale do nich aj prispievali (do vtedy rozšírenej rubriky *Dopisy*). Od 50. rokov 19. storočia tvorili kňazi a učitelia podstatnú časť nielen regionálnych dopisovateľov novín, ale boli aj autormi väčšiny článkov o cholere. Medzi farníkmi navyše požívali „*dvojctihodní páni*“ rešpekt a autoritu vyplývajúce z ich duchovnej služby.

Dôležitosť kňaza pri presadzovaní zdravotníckej politiky štátu dosvedčujú vnútrocirkevné pramene. Kanonické vizitácie evanjelických a. v. zborov Banského dištriktu obsahovali okrem otázok zisťujúcich pastoračné a ekonomické pomery vo farnosti, stav školy a dodržiavanie cirkevnej disciplíny i rubriky zisťujúce mieru kňazovej súčinnosti pri ochrane zdravia veriacich. Od kňazov sa očakávalo, že budú pomáhať pri liečbe chorých, budú odporúčať služby lekára v prípade závažných zranení a ochorení, propagovať používanie farmaceuticky pripravených a overených liekov a napokon mali spolu so stoličnými úradmi, lekármi a chirurgami a zástupcami obecnej a mestskej samosprávy presvedčať nielen z kazateľnice, ale i pri inej vhodnej príležitosti o prospešnosti vakcinácie, ktorú nariaďovali intimáty vydané panovníkom.¹²⁴ Niektorí kňazi išli aj nad rámec očakávaných „služieb“. V Kulpíne kňaz potom, čo vykonal obrady pri chorom, odporúčať lieky a dával rady príbuzným, ako ho ošetrovať, keďže v obci lekár chýbal a aj na okolí ich vzhľadom k ľudnatosti dedín pôsobilo veľmi málo.¹²⁵

Krajinskí i župní úradníci si kľúčovú úlohu lekárov a kňazov pri prekonávaní epidémií veľmi dobre uvedomovali a reputáciu tých najaktívnejších vylepšovali prostredníctvom verejných ocenení, vyznamenaní a finančných odmien. Župní choleroví komisári si po doznení epidémií dávali od okresných slúžnych vypracovať zoznam tých, ktorí sa počas nich príkladne a výnimočne obetavo zachovali. Jednu z takýchto žiadostí 10. júna 1856 adresoval župný komisár Theodor Mayer, slúžny v Liptovskom Hrádku, ktorý vyzdvihol nezištné, obetavé konanie

123 PALÁRIK. Z Majtechova. In *Pešťbudínske vedomosti*, roč. 6, č. 78, 28. septembra 1866, s. 2.

124 RAMAČ a MARČOKOVÁ. *Kanonické vizitácie slovenských vojvodinských evanjelických a. v. cirkevných zborov v rokoch 1835 a 1836*. Nový Sad 2022, s. 27.

125 RAMAČ a MARČOKOVÁ, *Kanonické vizitácie*, s. 101.

komorského lekára Benjamina Kerna: „*Bez strachu vo dne v noci počas epidémie vykonával návštevy v jemu zverených obciach a jeho obetavá pomoc a rady chorým mnohých zachránila pred istou smrťou.*“¹²⁶ Správy o verejne ocenených lekároch a kňazoch uverejňovala aj regionálna tlač, v prípade udelenia vyznamenania od panovníka sa ich meno dostalo i do úradných novín. Oravský župný lekár Jozef Hammerschmidt ml. a okresný chirurg Samuel Heittler boli v roku 1866 za zásluhy preukázané už i pri predošlej epidémii panovníkom vyznamenaní zlatým záslužným krížom s korunou.¹²⁷

Podklady, ktoré úradníci posielali so svojimi nomináciami na ocenenie, obsahovali podrobné opisy pomerov v obci, od spôsobu zavlečenia choroby, jej smrtnosti, správania obyvateľstva a pôsobení kňaza, prípadne lekára. Rímskokatolícky farár Peter Arvay vo Veľkom Bobrovci reprezentoval typ národne angažovaného kňaza, ktorý zakladal spolky miernosti, školy, bol aktívny na poli charity. Svoju autoritu v rámci farnosti využil pri presadzovaní i niektorých nezvyčajných sanitárnych opatrení. Zo správy okresného lekára Johanna Müllera čítame, že cholera do liptovskej obce zavliekli muži, ktorí sa v čase žatvy vrátili z Pešti, kde pracovali ako murári a nádenníci. Epidémia tu prepukla veľmi rýchlo. Krátko po prvom prípade tu denne pribudlo 50 chorých osôb. V obci nastala všeobecná skleslosť a apatia a často ani najbližší príbuzní sa zo strachu z nákazy nechceli navzájom ošetrovať.¹²⁸ Od vypuknutia cholery v auguste do jej skončenia v polovici septembra 1855 sa Arvay staral o všetkých nakazených na území svojej farnosti, bez ohľadu na vierovyznanie. Z domu do domu sprevádzal lekárov ošetrojúcich chorých, čo mu denne zabralo 6 až 7, niekedy i viacej hodín. Utešoval a dodával odvalu chorým a nabádal ustrašených príbuzných svojim humánnym prístupom k starostlivosti a opatere. Nemajetným ľuďom zaplatil zo svojho lieky, poskytoval im z vlastnej kuchyne i stravu. Dňom i nocou zotrval pri nakazených až do príchodu lekárov a poskytoval im základnú lekársku pomoc a útechu. S povolením biskupstva krátko predtým na jeho náklady vyňaťovaný kostol premenil na dočasný špitál. Tento krok podľa vyjadrení lekárov zásadne prispel k skorému ukončeniu cholery, ináč by boli chorí ošetrovaní vo svojich špinavých, temných domoch a bez potrebnej starostlivosti. V kostole bolo spočiatku ošetrovaných 40 chorých. Najskôr sa o chorých staral sám, po čase jeho príklad podnietil i ďalších. Po znížení počtu ošetrovaných na 10 až 12 ich dal z kostola previesť na svoju faru, kde sa o nich na vlastné náklady staral do ich uzdravenia alebo kým nezomreli. V Bobrovci počas epidémie ochorelo

126 ŠA ZA PoBy, Liptovská župa, Prezidiálne spisy, 1856, 301-600, kartón 1174, fol. 213-214.

127 *Wiener Zeitung*, č. 287, 25, november 1866, s. 567.

128 DIETRICH-DAUM a HEIDEGGER. „Nirgends sieht man Beistand“. Sinnlich-emotionale Herausforderungen in der Pflege von Cholerakranken in den 1830er Jahren. In DIETRICH-DAUM; HILBER a WATZKA, eds. *Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin*. 22. Schwerpunkt: *Epidemie und Emotion*. Leipzig 2023, s. 104-105

400 osôb, z nich 139 zomrelo a 261 sa uzdravilo.¹²⁹ Františka Jozefa Arvaya za jeho príkladnú a obetavú službu vyznamenali Zlatým záslužným krížom s korunou a noviny *Cyrril a Method* uverejnili na jeho počesť oslavnú báseň.¹³⁰

V slovenskom prostredí okrem novín a časopisov najmä ľudové kalendáre vytvárali a šírili obraz obetavých lekárov, ktorí tu zabránili preniknutiu cholery, tam jej pustošenie skoro zastavili, neúnavne a obetavo liečili chorých, bez odpočinku cez deň i v noci prichádzali k lôžkam pacientov a obetavo slúžili pospolitému ľudu. V národoveckej komunite sa osobitne zdôrazňovali zásluhy tých lekárov, ktorí sa angažovali v národnom hnutí.¹³¹ Medzi nimi vynikali Gustav Zechenter Laskomerský, Jonáš Guoth¹³² a najmä neúspešný kandidát do uhorského snemu vo voľbách roku 1872 Imrich Matej Korauš. V národoveckom diskurze reprezentoval ideálneho lekára, v ktorom sa národné cnosti „*bezúhonná ľudomilovnosť a bezpríkladná slovenská skromnosť*“ spájali s vedeckým prístupom:

„Dr. Korauš, ktorý nehladiac na nebezpečenstvo, na svoj životný záujem, dobrovoľne bez každého vyššieho rozkazu, hnutý vnútorním citom ľudskosti, nie len každodenne od svitu do večera bez rozdielu, či to chudobná chalupa, či lesklý kaštieľ teší, lieči chorobou navštívených, osobne sa denne dva tri rázy presvedčujúc o stave chorých. [...] Hrdí sme na to, že náš národ má takéhoto zdarného syna, ktorému i priateľ i nepriateľ privoláva na slávu!“¹³³

Zásluhy Korauša pri potláčaní cholery napokon ocenila Turčianska župa i uhorská vláda ďakovnými listami.¹³⁴

Záver

Medzi rokmi 1831 a 1873 bolo Uhorsko zasiahnuté piatimi epidémiami cholery, ktoré vyvolali rôznorodé reakcie spoločnosti a štátnej správy. „Epidemický šok“ viedol k výraznej sociálnej radikalizácii iba v roku 1831. Počas druhej epidémie cholery v rokoch 1848/49 bolo napätie v spoločnosti ventilované prebiehajú-

129 ŠA ZA PoBy, Liptovská župa, Prezidiálne spisy, 1856, 301-600, kartón 1174, fol. 215-218.

130 PAŠTEKA et al. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava 2000, s. 24-25.

131 CHRÁSTEK, Nečo o cholere, s. 387.

132 *Národné noviny*, roč. 4, č. 106, 6. septembra 1873, s. 4. Pozri tiež: ŽIŠKA. Jonáš Bohumil Guoth, Liečil telo, kriesil dušu svojho ľudu. In KODAJOVÁ, ed. *Sláva šľachetným VII. Chýr o dobrom doktorovi sa rýchlo šíri*. Liptovský Mikuláš 2022, s. 58.

133 *Národné noviny*, roč. 4, č. 108, 11. septembra 1873, s. 3.

134 KAČÍREK. Imrich Matej Korauš – bojovník proti cholere, za vedecký časopis a spolok. In KODAJOVÁ, ed. *Sláva šľachetným VII. Chýr o dobrom doktorovi sa rýchlo šíri*. Liptovský Mikuláš 2022, s. 86.

cou revolúciou a vojenským konfliktom, v ktorom obe znepriatelené strany využívali cholery ako prostriedok propagandy. Pri troch ďalších vlnách epidémie cholery (1855/56, 1866, 1873) sa štátnej administratíve podarilo udržať sociálne napätie, vyvolané frustráciou, neistotou a strachom, pod kontrolou. K tomuto úspechu prispelo aj zavedenie predlitavského modelu byrokratickej administratívy, čo viedlo k efektívnejšiemu fungovaniu štátneho aparátu. Zriadenie siete žandárskych staníc a stálych vojenských posádok posilnilo kontrolu centralizovaného štátu nad bezpečnostnou situáciou a zároveň nad implementáciou a dodržiavaním sanitárnych opatrení. Okrem preventívnych bezpečnostných opatrení sa štátna moc snažila oslabiť potenciál konfliktu spôsobeného choleroou prostredníctvom masívnej osvetu a propagandy, ktorá zahŕňala všetky dostupné informačné kanály a médiá. Riešenie krízy spôsobenej choleroovými epidémiami záviselo predovšetkým od dostupnosti zdravotnej starostlivosti a celkovej kvality sanitárneho personálu. Proces medikalizácie spoločnosti v Uhorsku bol však spomalený nedostatočne rozvinutým systémom zdravotnej starostlivosti, pretrvávajúcou nedôverou voči lekárom, najmä na vidieku, a všeobecnou apatiou voči byrokratickým zásahom štátu. Autoritu lekárov a medicíny oslabovali aj neustále spory o pôvode a šírení choroby, ako aj veľká roztrieštenosť terapeutických prístupov a ordinovaných liekov. Vďaka angažovanosti miestnych elít, najmä kňazov a učiteľov, a obetavému prístupu mnohých lekárov sa postupne zvyšovala akceptácia sanitárnych a hygienických nariadení. Štátne a municipálne úrady, ako aj dobová tlač systematicky oceňovali príkladné plnenie povinností zo strany lekárov a kňazov, čím posilňovali nielen ich spoločenské postavenie, ale vplývali i na vnímanie a akceptáciu celého byrokratického zdravotníckeho systému. V priebehu poslednej epidémie cholery v rokoch 1872/73 sa ukázalo, že väčšinou rurálne obyvateľstvo Uhorska si stále zachovávalo nedôveru voči hygienickým a medicínskym opatreniam štátu. Na rozdiel od krajín západnej Európy sa v Uhorsku ani v celej habsburskej monarchii nerozšírila predstava o cholere ako „nemoci chudobných“. Verejný diskurz naďalej vnímal cholery ako chorobu, ktorá postihovala ľudí všetkých spoločenských vrstiev a stavov.

O autorovi / About the author

doc. Peter Šoltés, PhD.

Historický ústav SAV, v. v. i.

Klemensova 19, 814 99 Bratislava

Slovenská republika

e-mail: peter.soltes@savba.sk

<https://orcid.org/0000-0003-3832-7108>

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56442743300>

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/1855474>

Zoznam použitých prameňov a literatúry / List of references and literature

Archívy a archívne pramene / Archives and Archivessources

Štátny archív v Žiline, pobočka Bytča (ŠA ZA PoBy)

Liptovská župa, Vládny komisariát, 1851, inv. č. 2063, kartón 1244.

Liptovská župa, Prezidiálne spisy, 1856, kartón 1174.

Liptovská župa, Prezidiálne spisy, 1857, kartón 1177.

Turčianska župa, písomnosti permanentných deputácií, 1831, kartón 541, inv. č. 806, fasc. I.

Župa Turčianska I, 1486 – 1849, Kongregačné spisy, inv. č. 689 (1832), sign. 1-200, kartón 372.

Štátny archív v Banskej Bystrici (ŠA BB)

Zvolenská župa, 1850 – 1860, Administratívne spisy, 1853, inv. č. 100, škatuľa 13.

Zvolenská župa, 1850 – 1860, Administratívne spisy, 1853, inv. č. 104, škatuľa 14.

Dobové tlačené pramene / Contemporary printed sources

Belehrung über die Anlässe der Cholera, die Mittel zur Vorbeugung des Krankheits-Ausbruches, die Zeichen der eintretenden Krankheit, und die den Cholerakranken zu leistende erste Hilfe. Lemberg: k. k. galizische Aerarial. Druckerei 1847.

COEN, Raphael. *Die ansteckenden Krankheiten: Typhus, Cholera, Pocken, Scharlach, Diptheritis, Masern und die orientalische Pest. Ihr Wesen, ihre Ursachen, Verhütung und Bekämpfung (etc.).* Wien; Pest: A. Hartleben, 1877.

DRASCHE, Anton. *Die epidemische Cholera. Eine monographische Arbeit.* Wien: Carl Gerold's Sohn, 1860.

DRASCHE, Anton. *Statistisch-graphische Darstellung der Cholera-Epidemie in Wien während des Jahres 1873.* In *Prof. Dr. Anton Drasche's Gesammelte Abhandlungen.* Wien 1893.

GRIESINGER, Wilhelm; PETTENKOFER, Max a WUNDERLICH, Carl August. *Cholera-Regulativ.* München: Oldenburg, 1866.

Instruction für die Sanitäts-Behörden, und für das bei den Contumaz-Anstalten verwendete Personale, zum Behufe die k. k. Oesterreichischen Staaten vor dem Einbruche der im kaiserlich Russischen Reiche herrschenden epidemischen Brechruhr (Cholera morbus) zu sichern, und im möglichen Falle des Eindringens, ihre Verbreitung zu hemmen. Wien: K.K. Hof- und Staats-Aerarial Druckerey, 1830.

KATAI, Gabor. *Mit Kell tennünk a cholera csapasainak enyhítesere.* Pest: Trattner, 1866.

KIRÍNY, Kornél. *Biztos sajtátlagos gyógyszer a Keleti Cholera ellen.* Pest: Heckenast Gustáv, 1855.

KLOBUSITZKY, Pál. *Der moralische Arzt für die Cholera.* Pesth 1831.

Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der K. K. statistischen Central-Commission. Fünfzehnter Jahrgang, III. Heft. Wien: aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1869.

PAP, Ignacz. *Villanykór. (Cholera). Biztos segítő módok a cholera ellen.* Papa: Reform. főtanoda betűivel, 1866.

PETTENKOFER, Max. *Untersuchungen und Beobachtungen über die Verbreitungsart der Cholera nebst Betrachtungen über Maßregeln derselben Einhalt zu thun.* München: Cotta, 1855.

PETZ, Leopold. *Predigt bey Gelegenheit der wegen der Cholera veranstalteten Bußandacht gehalten im Ev. Bethause Augsb. Conf. in Oedenburg am 21. August 1831.* Oedenburg: Gedruckt bei Katharina von Kultschar, 1831.

- POLYA, Jozsef a GRÜNHUT, Jakob Carl. *Beobachtungen über die Orientalische Cholera, angestellt und gesammelt in den Spitälern der Stadt Pesth in Ungarn vom 25. Juli bis 20. Sept. 1831*. Meißen: bei F. W. Goedsche, 1832.
- SATTER, Johann Nepomuck. *Die Cholera und ihre Heilung*. Wien: Zamarski, 1856.
- VIELGUTH, Ferdinand. *Beiträge zur Kenntniss der Cholera*. Wels: Haas, 1871.
- ZHUBER, Anton. *Ermahnungs-Worte gegen die Cholera morbus*. Wien: K. K. Hof- und Staats-Aerarial-Druckerei, 1831.
- ZOCZEK, Wilhelm. *Der Christ zur Zeit der drohenden Gefahr einer verderblichen Seuche (Cholera morbus)*. Wien: Mechitaristen-Congregations-Buchhandlung, 1831.
- ZSIRAY, Zsigmond. *A falusi gazda mint cholera-orvos*. Szombathely: Bertalanffy, 1866.

Dobová tlač/ Press

Populäre österreichische Gesundheits-Zeitung, č. 79, s. 319-320, [1. 10. 1831]

Medizinisch-chirurgische Zeitung, č. 93, s. 257-272, [21. 11. 1831]

Medizinisch-chirurgische Zeitung, č. 94, s. 273-280, [24. 11. 1831]

Orol Tatranský, roč. 1, č. 24, s. 191, [17. 3. 1846]

Moravské noviny, č. 138, s. 645, [19. 6. 1849]

Moravské noviny, č. 158, s. 736, [13. 7. 1849]

Katolícke noviny, roč. 7, č. 31, s. 245-246, [4. 8. 1855]

Katolícke noviny, roč. 7, č. 32, s. 252-254, [11. 8. 1855]

Slovenské noviny, roč. 6, č. 87, s. 293, [28. 7. 1855]

Slovenské noviny, roč. 6, č. 101, s. 340-341, [30. 8. 1855]

Slovenské noviny, roč. 6, č. 142, s. 474, [4. 12. 1855]

Slovenské noviny, roč. 7, č. 40, s. 132, [3. 4. 1856]

Pester Lloyd, roč. 13, č. 241, s. 2, [30. 9. 1866]

Wiener Zeitung, č. 287, s. 567, [25. 11. 1866]

Obzor, roč. 4, č. 33, s. 258-259, [25. 11. 1866]

Obzor, roč. 4, č. 27, s. 211, [25. 9. 1866]

Obzor, roč. 4, č. 28, s. 218, [5. 10. 1866]

Pešťbudínske vedomosti, roč. 6, č. 67, s. 3, [21. 8. 1866]

Pešťbudínske vedomosti, roč. 6, č. 69, s. 3, [28. 8. 1866]

Pešťbudínske vedomosti, roč. 6, č. 70, s. 3, [31. 8. 1866]

Pešťbudínske vedomosti, roč. 6, č. 78, s. 2, [28. 9. 1866]

Národný kalendár 1867, roč. 2, 1866, s. 379-388.

Pressburger Zeitung, č. 188, s. 1, [17. 8. 1872]

Westungarischer Grenzbote, roč. 1, č. 73, s. 5, [17. 8. 1872]

Národné noviny, roč. 4, č. 106, s. 4, [6. 9. 1873]

Národné noviny, roč. 4, č. 108, s. 3, [11. 9. 1873]

Slovenské noviny, roč. 6, č. 12, s. 3, [23. 1. 1873]

Slovenské noviny, roč. 6, č. 110, s. 3, [21. 7. 1873]

Slovenské noviny, roč. 6, č. 140, s. 3, [17. 9. 1873]

Slovenské noviny, roč. 6, č. 153, s. 2-3, [9. 10. 1873]

Edície prameňov a publikované pramene / Source editions and Published editions

LINZBAUER, Franciscus Xaver. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus III., Sectio III.* Budae: Typis Regiae scientiarum universitatis Hungaricae, 1860.

LINZBAUER, Franciscus. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tomus III., Sectio IV.* Budae: Typis Regiae scientiarum universitatis Hungaricae, 1861.

RAMAČ, Janko a MARČOKOVÁ Daniela. *Kanonické vizitácie slovenských vojvodinských evanjelických a. v. cirkevných zborov v rokoch 1835 a 1836.* Nový Sad: Archív Vojvodiny Nový Sad – EAVC v Srbsku – Centrum pre výskum dejín a kultúry dolnozemsých Slovákov na FF UMB v Banskej Bystrici, 2022.

Sekundárne zdroje / Secondary sources

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

BÁLINT NAGY, István. *Kolerajárványok Csanád vármegyében. Adatok Csanád Vármegyé Egészségügyének történetéhez. I. köt.* Makó: Csanád-Arad-Torontál Vármegyé közönsége, 1928.

BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Dejiny zdravotníctva na Slovensku.* Martin: Osveta, 1989.

BRIESE, Olaf. *Angst in den Zeiten der Cholera. Über kulturelle Ursprünge des Bakteriums Seuchen-Cordon I.* Berlin: Akademie Verlag, 2003.

ECKART, Wolfgang Uwe a JÜTTE, Robert. *Medizingeschichte. Eine Einführung.* Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2014.

FALISOVÁ, Anna. *Lekári na Slovensku do roku 2000.* Bratislava: Veda, 2010.

GOLIAN, Ján. *Život ľudu detvianského. Historicko-demografická a kultúrna sonda do každodenného života na Podpoľaní v dlhom 19. storočí.* Ružomberok: Society for Human Studies, 2019.

HAHN, Géza. *A magyar egészségügy története.* Budapest: Medicina, 1960.

HAYS, Jo N. *Epidemics and Pandemics. Their impact on Human History.* Santa Barbara: ABC Clio, 2005.

HARRISON, Mark. *Disease and the Modern World: 1500 to the Present Day.* Cambridge: Polity, 2004.

HÓGYES, Endre. *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről.* Budapest: Athenaeum, 1896.

JUNAS, Ján. *Lekári a spoločnosť v 19. storočí na Slovensku.* Martin: Osveta, 1990.

LIŠKA, Anton. *Cholerová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii.* Prešov: PU v Prešove Gréckokatolícka teologická fakulta, 2012.

MÜHLAUER, Elisabeth. *Welch 'ein unheimlicher Gast. Die Cholera-Epidemie 1854 in München.* Münchener Universitätschriften 17, Münster: Waxmann, 1996.

OSTERHAMMEL, Jürgen. *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts.* München: C. H. Beck Verlag, 2010. doi.org/10.17104/9783406615016

PAŠTEKA, Július a kol. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska.* Bratislava: LÚČ, 2000.

POCZKA, Irene. *Die Regierung der Gesundheit Fragmente einer Genealogie liberaler Gouvernementalität.* Bielefeld: Transcript Verlag, 2017. doi.org/10.14361/9783839436950

RAPANT, Daniel. *Sedliacke povstanie na východnom Slovensku roku 1831. Diel prvý – Dejiny.* Bratislava: vydavateľstvo SAV, 1953.

- RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie 1848-49. Dejiny a dokumenty. III. 2. Zimná výprava 1848-49*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1954.
- RAPANT, Daniel. *Slovenské povstanie 1848-49. Dejiny a dokumenty. IV. 1. Letná výprava 1848-49*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1963.
- SARASIN, Philipp. *Reizbare Maschinen. Eine Geschichte des Körpers 1765–1914*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001.
- STOLBERG, Michael. *Die Cholera im Großherzogtum Toskana. Ängste, Deutungen und Reaktionen im Angesicht einer tödlichen Seuche*. Lech: Landsberg 1995.
- WATTS, Sheldon. *Epidemics and History. Disease, Power and Imperialism*. New Haven; London: Yale University Press, 1997.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách / Articles in Journals, Chapters in Monographs

- ALTHAMMER, Beate. Die Cholera – eine Naturkatastrophe? : Reaktionen angesichts einer tödlichen Seuche im Rheinland und in Katalonien, 1831-1867. In *Traverse. Zeitschrift für Geschichte = Revue d'histoire*, 2003, roč. 10, č. 3, s. 21-35.
- ANTALL, József a KAPRONCZAY, Károly. Das ungarische Gesundheitswesen zur Zeit des Absolutismus und Dualismus. In *Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de historia artis medicinae*, 2003, roč. 48, č. 1-4, s. 5-20.
- BRIGGS, Asa. Cholera and Society in the nineteenth Century. In *Past and Present*, 1961, č. 19, s. 76-96.
- DANCS, György. Az első kolerajárvány elleni védekezés kezdeti sikerei 1831 elején Északkelet-Magyarországon. In *Történeti tanulmányok*, 2019, roč. 27, s. 74-94.
- DERFIŇÁK, Patrik. Choleroá epidémia na severovýchode Uhorska v rokoch 1872 – 1873. In *Annales historici Presoviensis*, 2016, roč. 16, č. 2, s. 115-140.
- DORRMANN, Michael. „Das asiatische Ungeheuer“. Die Cholera im 19. Jahrhundert. In WILDEROTTER, Hans, ed. *Das große Sterben. Seuchen machen Geschichte*. Deutsches Hygiene-Museum Dresden (Berlin 1995), s. 204-251.
- DIETRICH-DAUM, Elisabeth a HEIDEGGER, Maria. „Nirgends sieht man Beistand“. Sinnlich-emotionale Herausforderungen in der Pflege von Cholera-kranken in den 1830er Jahren. In DIETRICH-DAUM, Elisabeth; HILBER, Marina a WATZKA, Carlos, eds. *Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin. 22. Schwerpunkt: Epidemie und Emotion*. Leipzig: Imprimus, 2023, s. 89-109. [doi.10.1553/virus22s089](https://doi.org/10.1553/virus22s089)
- DUDEKOVÁ, Gabriela. Centralizácia a represia versus modernizácia. Vplyv neoabsolutizmu na organizáciu verejnej zdravotnej a sociálnej starostlivosti v Uhorsku. In KOVÁČ, Dušan; KOWALSKÁ, Eva a ŠOLTÉS, Peter a kol. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV; VEDA, 2015, s. 183-219.
- EVANS, Richard. Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe. In *Past & Present*, č. 120, August 1988, s. 123-146.
- FAZEKAS, Csaba. „Egy ‘elfelejtett’ pandémiáról. Az 1848–49. évi kolerajárvány és a szabadságharc.” In FAZEKAS, Csaba, ed. *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Miskolc 1996, s. 300-320.
- FAZEKAS, Csaba. Revolution, War, and Cholera in 1848-49. The Case of Hungary. In *Austrian History Yearbook*. Dostupné online 2024, s. 1-18, [doi:10.1017/S0067237824000122](https://doi.org/10.1017/S0067237824000122)
- GOLIAN, Ján. Detva zahalená do smútku. Tri ničivé epidémie pustošiace mestečko Detva v roku 1873. In BADA, Michal a DUCHOŇOVÁ, Diana et al.: *Pohromy, katastrofy a nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava: Igor Ilit' – Rádio Print, 2019, s. 359-380.
- GOLIAN, Ján. spôsoby a výsledky evidovania obetí prvej cholerovej epidémie v hornouhorských slobodných kráľovských a banských mestách. In *Historické štúdie*, roč. 57, 2023, s. 45-60.

- HAMMER-LUZA, Elke. „Verdächtige Krankheits- und Todesfälle“. Die Cholera 1831/32 in der Steiermark. In DIETRICH-DAUM, Elisabeth; HILBER, Marina a WATZKA, Carlos, eds. *Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin. 22. Schwerpunkt: Epidemie und Emotion*. Leipzig : Impressum, 2023, s. 47-66. doi: [10.1553/virus22s047](https://doi.org/10.1553/virus22s047)
- KAČÍREK, Lubomír. Imrich Matej Korauš – bojovník proti cholere, za vedecký časopis a spolok. In KODAJOVÁ, Daniela ed. *Sláva šľachetným VII. Chýr o dobrom doktorovi sa rýchlo šíri*. Liptovský Mikuláš: Spolok Martina Rázusa, 2022, s. 79-95.
- KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Ústavná forma zaopatrenia osirelých detí v kontexte nacionálnych a konfesiónálnych zápasov druhej polovice 19. storočia. In „Zabrániť bahnú morálneho rozkladu“ : starostlivosť o osirelé deti v Uhorsku/na Slovensku do roku 1945. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2020, s. 169-206.
- LUKÁCS, Ágnes. Az 1831–32. évi magyországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. In MÁDAI, Lajos. “Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX. Században.” In *Demográfia*, 1990, roč. 33, č. 1–2, s. 58-95.
- PALLA, Ákos, ed. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*. 40. kötet. s. 71-137.
- PROMITZER, Christian. Vorwegnahme und Ernstfall: Emotionale Regime in den Jahren der zweiten Choleraepidemie am Beispiel Kärntens. In DIETRICH-DAUM, Elisabeth; HILBER, Marina a WATZKA, Carlos, eds. *Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin. 22. Schwerpunkt: Epidemie und Emotion*. Leipzig : Impressum, 2023, s. 67-88. doi: [10.1553/virus22s067](https://doi.org/10.1553/virus22s067)
- SOMOGYI László. Az 1872–1873 évi kolerajárvány orvos- és kultúrtörténeti vonatkozásai. In *Fons*, 2015, roč. 22, č. 3. s. 363-373.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí. Náčrt demografických trendov. In KOVÁČ, Dušan; KOWALSKÁ, Eva a ŠOLTÉS, Peter a kol. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV; VEDA, 2015, s. 64-94.
- TILKOVSKY, Loránt. Adelige Opposition und Bauernaufstand in Ungarn und der Wiener Hof 1831–1832. In GLATZ, Ferenc a MELVILLE, Ralph, eds. *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918*. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte, Beiheft 15, Wiesbaden, 1987, s. 23-40.
- ŽIŠKA, Stanislav. Jonáš Bohumil Guoth, Liečil telo, kriesil dušu svojho ľudu. In KODAJOVÁ, Daniela, ed. *Sláva šľachetným VII. Chýr o dobrom doktorovi sa rýchlo šíri*. Liptovský Mikuláš: Spolok Martina Rázusa, 2022, s. 55-78.

Internetové zdroje / Online sources

- FAZEKAS, Csaba. Revolution, War, and Cholera in 1848-49. The Case of Hungary. In *Austrian History Yearbook*. [online]2024, s. 1-18. doi: [10.1017/S0067237824000122](https://doi.org/10.1017/S0067237824000122). Dostupná na: <https://www.cambridge.org/core/journals/austrian-history-yearbook/article/abs/revolution-war-and-cholera-in-184849-the-case-of-hungary/A9F53972ACAC5AE66E97C87EF3ABA446>.
- MÁDAI, Lajos. *Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutató Intézet, 1983, s. 54-57. Dostupné na: <https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/kutatasijelentesek/issue/view/357>
- ZECHENTER-LASKOMERSKÝ, Gustáv Kazimír. Päťdesiat rokov slovenského života II. s. 127 [cit. 2024-04-05]. Dostupné na: <https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1367/Zechenter-Laskomersky-Patdesiat-rokov-slovenskeho-zivota-II/2>